

XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ
BAKI – 2002

Tears of the Caspian
by Aziza Jafarzade
Baku – 2002

Mənbə: AZERİ.org, 2003

Veb üçün hazırlayanlar: Arzu Ağayeva, Gülnar Aydəmirova

Veb master: Ülviyyə Məmmədova

XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Nora daxili bir çəkingənliklə həyətin başına tərəf gedib açarı qapının açar yerinə saldı. Ürəyində kinlə düşünür, dişlərini qıcırdadırdı: «Sizin də vaxtuz gələcək, it qızları, it kimi hürə-hürə qalacaqsız»

Günorta üstü qonşu kişilər həyəte gəlib kəfəne tutulub, palaza büründürülmüş Hafzanı qəbristana götürdülər. Heç kim danışmırdı; dinmirdi. Bir-birinin üzünə də baxa bilmirdilər. Elə bil hamı daxilində özünü suçlu hesab edirdi.

Hafzanın sürgünü ölümə tərcih etməsi millətin üsyanıydı.

-Əəəə, əəəə Səfər, qaç Ağanisə xalagilə xəbər elə, Sübhan əmini də, Baxışı da apardılar. Hele indicə dağlılardan çörək alıb gələndə öz gözümnən gördüm Həmşəri palanında ikisini də mindirdilər palutrukə... Tez ol, denən qoy özdərinə çatdırsınar körpüyə, bəlkəm Allah irasta saldı kişiləriynən bir gəmiyə düşdülər...

Qapıbir Ağanisəylə qonşu olan bir Süneyvaz əlindəki, indicə neyt alıb gətirdiyi bidonu yerə qoyub arvadın sözünü kəsdi:

-Səfər, getmə, bala...

-Nöşün?

-Ay arvad, insafın olsun, yazıqların gəlini kürsü üstədi, bir az əvvəl apardılar Meşəd Gülsüm nənəni, indi doğar, bi saat doğar... Yazıq gəlin...

-Biy sən Allah? Vallah bilməmişəm. Amma gərəy birimiz heç olmasa, gəlinnən gizlin, Ağanisə arvadın özünə pıçıldayaq... Axşam düşür, işdən gələn vaxtıdı kişilərin; heç olmasa bilər, axtarmaz...

-Düz deyirsən, bacı. Mən özüm elə indicə evə gedirəm, arvadı xəlvətdəyib deyərəm. Yoxsa Balobbanın qızı kimi zahı yazıq qəfil eşidər, canın tapşırar.

Arvadların səsini kişilərin hay-həşiri it-bat elədi. Biri o birini bu günlərdə tez-tez baş verən hadisələrdən xəbərdar edirdi:

-Alə, Sombala, Sombala, sənün həmxonovu da apardılar...

-Eşitmişəm... Deyir bayaq Həmşəri palanında o şoğərib yük maşını polkürükdü nədü, onnan ikisi dayanmışmış. Elə əllərinə keçən həmşəriləri sorğu-sualsız basıllarmış maşınnara...
-Pes başbilit...
-Hardan tanıyıllar, neçə bilillər ki, otaylıdı?
-İt kimi iy bilir köpəy uşağı...

Kim isə yandan həyəcanla, amma yavaşca xısıldadı:
-Yavaş alə, eşidəllər, xosumvay olarsan...

-Cəhənnəmə ki... Qaradan artıq rəng olmaz, belə yaşamaqdansa, ölmək məsləhətdi...
-Ölməyə nə var ki? Amma elə də günə salallar ki, ölüm onun yanında toy-bayram olar...
-Həri, balam, tuta-tut yaddan çıxıb?

Körpüyə çatan kimi Ağanisəni saxladılar.

-Neyşə, başuva dönüm? Mən əliuşaqlıyam, görürsən ki, üçünün birdən əlində qalmışam. Kişi yox, böyüklər yox, qohum-əqrəbam yox. İki əl, bir təpəyəm.
-Elə ona görə də dayan. Adın nədi?
-Ağanisə.
-Hə, elə sən lazımsan, dayan, sənə deyiləsi söz var.

Dəstədən Ağanisəylə oğlunu ayırıb gömrükxananın bir küncündə, divar dibində oturdular, eşyalarını da yanlarına qoydular. Nəzarətçi Məmmədbağıra su adınan güclü işlətmə dərmanı içirdib, əlinə bir «balış konfet» verdi. Uşaq sevinclə, bacıları baxa-baxa konfeti ağzına soxdu. Ana narahat idi nədənsə. O, əl boxçasından bir parça çörək çıxarıb üç böldü. Hərəsini uşaqların birinə verdi.

-Yeyin başuvuza dönüm, yeyin. Allah bilir bu allahsızlar bizi nə vaxtacan vaxt uzadı burda çürüdəcəklər. Allah kəssin buları.
-Arvad, hey, ağzuvu dağıtma ha!
-Nə deyirəm sizə, ay allahsızlar, nə deyirəm ki? Görmürsüz xırda uşaqlar əlində çaşıb qalmışam? Day bundan o yanısı yoxdu ki. Evim dağılıb, qutarıb gedib.

Azacıq çörəkdən yeyəndən sonra birdən Məmmədbağır əlini qarnına tərəf apardı.
-Nənə, mən zaxota getmək istəyirəm... Nənə, mən ayaqyoluna getmək istiyirəm.

Ana oğlunu ovundurmağa çalışdı:

-Kəs səsüvü bala, bir az özüvü saxla, qoy gəmiyə minək, onnan sora, hə, hə. Onnan sora gedərsən.
-Mən indi istiyirəm... Mən indi... indi istiyirəm.

Arvad təşviş içində nə edəcəyini bilmir, uşağı necə ovunduracağını heç cür kəsdirə bilmirdi.

-Nə istəyir səndən o uşaq, ay arvad, niyə vermisen?
-Heç nə, ay bala, heç nə. Nə istəyəcək məndən? Çörək istədi, verdim.
-Yox, ayrı istədiyi də var da, biz bilirik.

Məmmədbağır bir az da dözüb yenə arvadın qulağına pıçiltı ilə pıçıldadı:

-Nənə, ora getmək istiyirəm. Vallah, saxlaya bilmirəm özümü, ora getmək istiyirəm.

Ağanisə nə edəcəyini bilmirdi. Hey uşağı dilə tuturdu, amma oğlan dözə bilmirdi.

Azacıq aralıda nəzarətçi ilə rəis arasında yavaş bir söhbət gedirdi.

-Deyəsən elə bunlardı. Düz xəbər verib.

-Düz olmağına, düzdü. Mən də bayaqdan göz qoymuşam. Görmürsən arvad uşağı necə dilə tutur? Uşaq tualetə getmək istəyir, arvad qoymur. Dilə tutur ki, qoy gəmiyə çıxmaq. Gömrüğü keçmək istəyir. Qoymaq olmaz.

Birdən nəzarətçi Ağanisənin üstünə qışqırdı:

-Ay arvad!

-Nədi, qadoyi alım?

-Qada özünə qalsın. Uşağı niyə incidirsən? Görmürsən tualetə getmək istəyir?

-Tualet nədi, ay bala?

-Ayaqyolu, dayna.

-Hə, hə, - deyə uşaq sızıldadı. Nəzarətçi Məmmədbağırı qamarlayıb rəisin kabinetini yanındakı tualet otağına apardı.

Ağanisə nə edəcəyini bilmirdi. Bilmirdi Məmmədbağırı aparən nəzarətçinin dalınca tualetə sarı getsin, ya ondan kiçik iki qız uşağını eşyalarla birlikdə kimsəsiz qoyub necə getsin. Elə bu dəmdə Ruzigar xanım özünü gömrükxanaya çatdırdı.

-Daş başıma, daş başıma, Ruzgar bacı. Sən göz olğınən uşaqlardan, Məmmədbağırı o yana apardılar, indi gəlirəm.

-Ha yana apardılar? Neyniyib Məmmədbağırı?

Ana bir söz deyə bilmədi:

-Sora, sora, - deyib nəzarətçinin dalınca rəisin kabinetini yanındakı tualetə tərəf cumdu.

Burada nəzarətçi ilə Məmmədbağır arasında qızğın mübahisə gedirdi. Uşaq bu mərmər döşənəkli, mərmər döşəmli otağı ayaqyoluna bənzətirdi. Həmşəri palanı sakinləri belə tualetini harda görmüşdü? Bir az əvvəl içirildiyi «işlətmə» uşağı narahat edirdi.

Ana özünü balasının yanına saldı; titrəyə-titrəyə qışqırdı:

-Bala, balamı niyə əlimdən alırsız? Kişini almırsız, bəsdı. Bəs olmadı yoxsa?

-Qaytaracaqıq bu saat balanı, nigaran qalma. Nəyimizə lazımdı sənın küçüyün?

Bütün yığılanlar, yola salanlar, gedənlər sanki öz dərdlərini unudub bu uşağı, bu ana-balaya tamaşa edirdilər. Heç kəs cürət edib bir söz deyə bilmirdi. Amma hamı məəttəl idi. Hamı üsyana hazır idi. Bu üsyan daxildə boğulurdu. Hamı qorxu içində idi. Cikkə çəkən uşağı verdilər anasına. Ananın yanındaca nəzarətçi dayanmışdı. Körpüyə çıxmağı, ayrı yerə getməyə icazə vermirdilər arvada. Körpü rəisinin otağının qənşərində, stulun üstündə oturtmuşdular, nəyisə gözləyirdilər. Birdən uşaq:

-Nənə, nənə, - dedi, - çış istəyirəm.

Elə bunu eşidən kimi nəzarətçi yenidən uşağı qamarlayıb yaxındakı tualetə apardı. Uşaq dözə bilmirdi, tələsirdi. Amma mərmər döşəmli, ağ, təmiz otağı görəndə buranın ayaqyolu olacağını təsəvvür eləmədi. Uşaq nə görmüşdü həyatı uzununu? Həyətdə zibilxanaya oxşayan taxta-tuxtadan düzəldilmiş bir «rahatxana» görmüşdü. Belə bir yerin tualet ola biləcəyini ağına da yerləşdirə bilmirdi uşaq. Qışqıra-qışqıra:

-Vaaay, - eləyib qaçmaq istədi.

-Kəs, küçük, - deyə nəzarətçi qarşok gətirib qoydu, - yaxşı, orda otura bilmirsən, gəl, burda otur.

Uşağın gözləri dörd oldu. Ağappaq, tərtemiz qarşoku görünce:

-Vaaay, adam da qazana kak eliyər, çış eliyər, adam da qazana çış eliyər? - deyə-deyə, bağırıb nəzarətçiyə sarıldı.

Nəzarətçi nə edəcəyini bilmirdi. Bayırda arvad ağlayırdı, içəridə uşaq ağlayırdı. Uşaq nə eləyə bildisə - əlinimi dişlədi nəzarətçinin, neylədisə, birdən sıçrayıb kişinin əlindən çıxdı və çığıra-çığıra bayıra - anasına doğru qaçdı. Və qaça-qaça da uşaq nəcis töküdü. Bu nəcisin içində də həmin axşam min dil-ağıznan ona uddurulan pulları - qızıl beşlikləri töküdü. Arvad ağlaya-ağlaya uşağı qucaqladı:

-Can bala, can bala!

Nəzarətçi:

-Çor can bala, dərd can bala! Uşağa da yazığınız gəlməyib. Gör bir nə hoqqa çıxartmışız?! - deyə-deyə bulaşlıq pulları yerdən yığırdı. Körpüdəkilərdən bu vəziyyətdə nəzarətçiyə gülən də vardı, uşaqla ananın halına yanan da vardı, ağlayan da. Gözünün yaşı çoxdu millətin!

Qonşu arvadlar bir-birilə söhbətə başladı:

-Aaaz, gör bir nə iş tutub e, uşağa uddurub pulları.

-Yaxşı, o uddurub - uddurub, bunu xəbər verən kim oldu?

-Kim olacaq? Elə o qonşusu köpək qızı, o erməni köpək qızı. Görmədin, onda Meşəmməd qaragünnü nə günə qoydu? Ət satmaq mümkün döyüldü, təzə ət tapılmırdı. Qaragün kişi gedib hardasa bir qoyun kəsdirirdi, girvənkə-girvənkə eliyib yığırdı zənbilin içinə, gizlin-basırlıq getirib tanıyan-bilənlərə verirdi. Hamı da razı qalırdı, axşama bozbaşını bişirirdi. O köpək qızı, sən demə divar taxtasının, şəbəkənin arasında yer var imiş, ordan görür ki, Meşəmmədin arvadı Zərə xanım ətin qalanlarını yığıb bir böyük tasın içinə, itələyib çarpayının altına. Bu zalım oğlunun qızı, bu nainsaf köpək qızı gedib milis şöbəsində necə xəbər vermişdisə, yerbəyer necə demişdisə, elə milisənelər içəri girib heç yeri axtarıb-eləmədilər; birbaşa əllərini uzadıb əti çıxartdılar tasiyan çarpayının altından. Onda da o eləmişdi də. Yəqin bundan da o duyuq düşüb, bundan da o xəbər tutub. Güdür də, onu-bunu güdür. Onun işi-gücü yoxdu ki. İşpiyon köpək qızı, işpiyonnuqnan məşğuldu elə. Səhərdən axşamacan işi-gücü işpiyonnuqdu. O xəbər verib. Ayrı adam kim verəcək? Kim bilirdi? Ağanisənin əri burda yox, özü də uşaqnan. Kim verərdi xəbər? Heç kim. Ancaq odu. Noranın işidi, ayrı adamın işi döyül.

-Allah kəssün onu. Sağ onu getirib gəlib millətin, camaatın, məhəllənin canına od-alov salmayaydı Əbini. İş çıxartdı özündən. Xaraba qalmış o Xanlarda işləyəndə qızı necə aşıqlamışdısa, birbaşa götürüb ordan gəlmişdi. Neylədilər-neyləmədilər, nə qədər ata-anası razılıq vermədi, olmadı ki, olmadı. Dedi yox ey, yer üzündə olsa da, budu, olmasa da budu. Budu ha, gətirdi camaatın başına, millətin başına bu alovu.

-Ağız, tək bir Noradı? Neçə Nora kimisini güdükçü qoyublar bu məhəllələrə? Yazıq dağlı arvadın bişirib ruzu elədiyi çörəkləri təndirdə tutdurmadılar?

-Allah, sən özü bu balaca körpənin nələsini yerdə qoyma. Onun gözünün yaşını, onun qorxusunu, Allahım, sən özün yerdə qoyma...

-Aaaz, bəsdı, aaaz, bəsdı. Eşidirlər, görürsən dörd bir tərəfdən. İndi də səni çəkərlər dar ayağına.

-Çəksinlər də. Day qaradan artın rəng olar? Bəsimizdi day, o ki, var zülüm görürük. Bundan o yanası yoxdu ki...

-Aaaz, səni də tutub basallar indi bunlarnan bir yerdə gəmiyə, birbaşa Ənzəliyə, get. Xəbər tutuncan evin, camaatın, xəbər tutuncan, sənə əl yetirincən...

-Düz deyirsən, vallah.

Uşağın tökdüyü pulları nəzarətçi yığıb apardı. Ana-bala bir-birinə sarmaşılıb ağlaya-ağlaya, boğçalarının, heybələrinin yanında oturmuşdular. Bir azdan sonra rəis özü göründü. Baxdı hər ikisinə, baxdı, sonra da gömrükçülərə dedi:

-Bu arvadı buraxın getsin, onda heç nə yoxdu.

Yalnız bundan sonra Ağanisə qonum-qonşuyun görüşə bildi. Yəni, buna görüşmək də deməzdi. Ağlaşdılar. Sine dağlı idilər hamısı, ağlaşdılar o ki var. Ağanisə heybəni çiyinə saldı, balacanı qucağına aldı - Məmmədbağırı. Gəminin trapından əsə-əsə qalxdı. Axırncı pillədə bir də ömürlük qonşularına baxdı, hönkürtü çaldı. Elə bir hönkürtü ki, elə bil Xəzər də dilə gəldi. Elə bil Xəzər eşitdi bunu, coşdu, dilə gəldi. Ləpələr böyüməyə başladı, dalğaların səsi ağlaşmaları, nalələri batırmağa başladı. Gəmi durduğu yerdə çalxanırdı. Gün irəlidən gəmi naxoşluğuna tutulanların vəziyyəti ağırlaşmaqda idi; indidən, hələ heç dənizə, dalğalı yola çıxmamış. Başqa cür ola da bilməzdi. Dözmürdü Xəzər, nə sərgərdan Ağanisənin göz yaşlarına, nə də qorxudan bağı yarılmış Məmmədbağırın göz yaşlarına.

Gün keçəcək və əziz oxucum, mənim xahişimlə yanğılı Xəzər bayatıları meydana gələcək bu göz yaşlarından, Xəzər bayatıları! İki gənc şairə, iki ana səsimə səs verəcək. Səda Pünhan, Həlیمə.

Əsdi Xəzər yelləri,
Pərən saldı elləri.
Gözü yaşlı qoydular
Neçə həsrətliləri.

Soruşma haralıyıq,
Xəzər, Kür haralıyıq.
Xain, namərd üzündən
O taylı, bu taylıyıq.

Xəzərdən gənim getdi,
Yarım, həmdənim getdi.
Gülü əlimdə qaldı,
Gözləri nəmli getdi.

Məmmədbağır anasına doğru qaçanda qoyduğu izi və o izin içindən, o izin rəngindəki sarı metalları - beşlikləri yığa-yığa gedən nəzarətçinin cəld hərəkətlərinə gülürdülər qıraqdan baxanlar, körpüdəkilər, o gözü yaşlı müşayətçilər, gözü yaşlı mühacirlər xısın-xısın, təbəssümlə, hırıltıyla. İnsanlar sanki kimdənsə, onlar sanki nədənsə intiqam alırdılar. Bir nifrət, bir üsyan, etiraz azdı, nifrət və üsyan var idi bu təbəssümlərdə.

Gəminin nə vaxt yola çıxacağı məlum deyildi. Hələ imkan verilmişdi ərlərinin, ataların dalınca arvad-uşaq da, əlbəttə istəyən, arzulayan yerli bakılı qızları da ərlərinin dalınca getmək üçün gəlmişdilər körpüyə. Əşyaları yoxlanırdı. Gömrük çox uzun, üzücü çəkirdi. Az qala bitli-sirkəli, paltarlarının tikişinəcən yoxlayırdılar adamları. Qızıl-gümüş, çəngəl-bıçaq - belə-belə şeylər aparmaq olmazdı, heç bir şey. Nə ömründə qazanmışansa, burda qalmalıdı. Nə götürmüşənsə, burda qalmalıdı, ömrün uzunluğunu. Əmək çəkmisən, zəhmət çəkmisən, hamısı burda qalmalıdı, şəpirlənmişdən, cır-cındırdan başqa. Amma Səfərlə Əsmərin bütün bu yoxlamalardan, bütün bu didişmələrdən, göz yaşlarından, deyinmələrdən, qarğış-nalələrdən xəbəri yox idi sanki. Bir tərəfə çəkilib sakitcə gömrükxananın divarına söykənmişdilər. Dünya yadlarından çıxmışdı. Bircə şeyi bilirdilər ki, ayrılırlar. Bircə şeyi yaxşı bilirdilər ki, indi, bir azdan sonra gəmi İrana yola düşəcək; Əsmər də anası, bacısı, kiçik qardaşı ilə birlikdə həmin gəmidə gedəcək, o tayda - Ənzəlidə onları gözləyən Baxış kişiyyə qovuşacaqdılar. Allah bilir nələr olacaqdı orda. Burda isə Səfər qovrulma-qovrulma qalmışdı, yalvarırdı:

-Getmə, Əsmərim, getmə...

Əsmərim biçim-biçim,
Ölürəm Əsmər üçün...

-Getmə... Getmə, - deyirdi, ayrı söz tapa bilmirdi. Qız isə yaylığının ucunu həyəcanla didişdirə-didişdirə, gözlərini sevgilisinin üzünə dikib baxa bilmirdi, endirirdi yaşlı gözlərini. Çünki bu gözlərdən qanlı yaşlar gillənirdi, çənəsinə süzülürdü, ağ, ipək kəlağayısını isladırıdı.

Lalə yanaqları elə sönmüşdü ki, artıq ağ kələğayıya şövq vermirdi. Bomboz idi sifəti. Ağ kələğayı bu bozartını bir az da bozartmışdı.

-Qala bilmirəm. Qalmaq istəyirəm, Səfər, əzizim, qalmaq istəyirəm. Amma necə? Kiminən qalım?

-Bizə gedərsən. Anam anandı, onsuz da qayınanan olacaq da.

-El nə deyər, Səfər? Qız xaylağı, tək-tənha burda necə qala bilərəm? Hələ heç nə olmayıb, gene toyumuz olsaydı, bəlkə də... Toyumuz da olmadı ki...

Hıçqırırdı qız. Səfərin hıçqırıqları bir ər, kişi iradəsilə içərisinə - ürəyinə tökülürdü, biruzə vermirdi. Amma hər halda Səfərin də gözləri qan piyaləsinə dönmüşdü, atəşliydi, qıpqırmızı qızarmışdı kirpiklərinin dibi. Yaş görünməsə də, o ürək ağrıdan bu qızartılar o yaşlardan xəbər verirdi, qanlı yaşlardan. Füzulinin dediyi qanlı yaşlardan.

Arabir əlini uzadıb qızın yaylığın ucunu didişdirən əlindən yapışırdı. Hər İkisinin əlləri titrəyirdi, soyuqdu barmaqları. Qız həтта oğrun-oğrun ətrafına baxa da düşünə bilmirdi ki, görənlər olar. Əvvəllər olsaydı; bir neçə gün əvvəl olsaydı, Səfərin bu hərəkətinə imkan verməzdi:

-El görər, toyumuz olmayıb. Elin ağzı çuval ağzıdı, Səfər, söz elərlər, qınayarlar bizi, - deyirdi.

Amma indi... İndi, əslinə qalsa, heç ətrafdakıların da onlardan xəbəri yox idi. Hamının başı gömrük məsələlərinə qarışmışdı, əşyalarını alt-üst edən gömrükçülərlə qarışımaqdaydılar, əlləşməkdəydilər. Sökülüb-dağılmış, yerə səpələnmiş, bərbad olmuş heybələrini, xurcunlarını, torbalarını, boxçalarını təzədən necə gəldi yır-yığış eləyirdilər. Yaxşı ki, bu günlərdə oğru da yox idi ətrafda. Heç kəs bu bədbəxtlərin əşyasından bir çöpə də əl uzatmazdı, uzada bilməzdi, əli quruyardı oğrunun belə.

Ona görə də bu iki cavanın divara sıxılmış, bir-birinə əzəli, əbədi insana bəxş olunmuş müqəddəs bir hissədən eyni anda, eyni ahənglə döyünən sinələrinə və bu sinədən qopan sözlərə, səslərə və bu sinədən gələn baxışlara baxmağa macalları yox idi. Həтта müşayiətçilərdən belə, yerli camaatın içindən bəzi hər yerə burun soxan, yetik olmağa çalışan arvadlar belə elə bil bu cavanların tərəfinə baxmağa həya eləyirdilər, utanırdılar, məsləhət bilmirdilər. Məhəllənin kişisi də var idi burda, arvadı da var idi, Həmşəri palanından da, Dağlı məhəlləsindən, Hüseynbala açıqlığından da, həm Səfəri, həm Əsməri tanıyanlar çox idi burda, amma biri də onlara tərəf baxmırdı. Duyurdular, başa düşür, anlayırdılar ki, bu ayrılıq əbədiyyət ayrılığıdı. Dünyada heç kəsə, yəqin ki, heç kəsin başına gəlməyən bir ayrılıqdı, nişanlı qızla adaxlı oğlan evlənməklərinə azacıq qalmış atanı itirmişdilər, indi də bir-birindən ayrılırdılar. Xəzərin narın-narın əsən yelləri narın-narın bir-birini qovalayıb pıçıladaşan ləpələri sanki:

Füzuli, hər zaman bir tən ilə bağrım qılırsan qan,
Məgər bilməzmişən kim, eşqdən keçmək deyil asan?...

Ləpələr pıçıladaşırdı, xəzrinin yavaş-yavaş artmağa başlayan naləsi pıçıladaşırdı hələ: "Eşqdən keçmək deyil asan". Ürəklərindən qan axırdı, ürəklərindən qan axırdı, qan! Zəmanəyə, dövrəyə, belə bir ayrılığı, belə bir hicranı salan dövrəyə, zəmanəyə qəzəb, nifrət hissi oyadırdı qəlblərdə o məsum cavanların divara sıxılmış vücutları.

-Xəyali-arizin cövlan edər bu çeşmi-pürnəndə - deyirdi,

Qılır göz pərdəsin xünabi həsrət hər dəm kim, - deyirdi. Və o, dedikcə sanki Xəzər, Xəzərin adını daşıyan xəzri, xəzrinin adını daşıyan ulu Xəzər bir-birinə səs verib, bir-birini təkrarlayırdı, bir-birinə həmahəng olub tufana başladılar. Yavaş-yavaş dalğalar coşdu, xəzrinin hər zərbəsindən şahə qalxan ayğır, səllimi at kimi, köhlən kimi tüğyan etdi, üsyan etdi. Burada

sanki Səfərlə Əsmərin göz yaşları tüğyana gətirmişdi dalğaları. Nə xəzri, nə Xəzər dözə bilirdi bu göz yaşlarına millətin bu ağır faciəsinə.

Bəs onda hardaydın, Həlīmə?

Xəzərin suyu zər-zər,
Bağrım başı qan süzər
Zorunan ayrırırlar,
Ayrılığa kim dözər?

Çox sonralar dedin bunu, Həlīmə, səsime sən səs verdin.

Bəs sən hardaydın onda, Pünhan Səda? Xəzər bayatılarını qoşan qızlarımdan biri.

Bağrımda yüklü gəmi,
Yükü ayrılıq qəmi,
Xəzərim, göz yaşım çox,
Silən yoxdu didəmi.

Yağı verdi fərmanı,
Ayrıdı candan-canı.
Xəzərin sinəsinə
Düzüldü qəm karvanı.

Bəs onda hardaydınız? Hələ dünyaya gəlməmişdiniz. Dərdimizin, Araz dərdinə yüzlərlə bayatılar qoşan millətin qızları, o zaman siz hələ dünyaya gəlməmişdiniz. Xəzərə tökülən göz yaşlarını sonralar duydunuz, səsime sonralar səs verdiniz. İndi yaradılır, indi yaradırsınız Xəzərin göz yaşlarını. Kaş o zaman ya tanıyıdım sizi, ya hələ dünyaya gəlməyən qızlarım, ruhunuzu dilləndirəydim. Hardasan, Həlīmə? Səsime səs ver, Səda, dillən, dillənin, deyəydim, deyə bilmədim.

Səfər isə Xəzərin, xəzrinin dəhşətli uğultuları, tufanı arasında başqalarının eşitməyəcəyi, yalnız Əsmərin qulaqları üçün, Əsmərin qəlbi üçün lazım olan sözləri deyirdi:

-Ağlama, ağlama, canım, ağlama, Əsmərim! Gələcəyəm dalınca, sənə söz verirəm, səni orda qoymayacağam, gələcəyəm dalınca.

Körpüdə qarışıqlıq idi, bir müsibət vanəfsa, bir qışqırıq. Amma bu yalnız yoxlama gedən yerə qədər idi. Ana balasını-bala anasını, nənəsini səs-ləyirdi. Çarşabının sağ ucunu dişinə tutub sinəsinə örtük eləyən cavan ana Əminə körpəsinə süd verirdi. Qıraqdan baxan olmasın, naməhrəm gözlər görməsin deyə, elə qısılib oturmuşdu ki, kənardan baxan onun indicə döyülüb-əzilib, xıxalanıb buraya atıldığını zənn edərdi. Amma Əminə ana idi, o, həyat verirdi körpəsinə. Elə əslində xıxalanmışdı da. Bir neçə gün əvvəl əri İslam küçədən tutulub gəmiyə basılmış, getmişdi. İndi qardaşları, bacıları, anası vay-şivənlə bu bədbəxt gəlinin əşyalarını gömrükdən keçirib, sonra da özü ilə vidalaşmaq üçün dayanmışdılar. Amma vidalaşa bilmirdilər. Uşaq elə cikkə çəkib ağlayırdı ki, Əminə məcbur olmuşdu çöküb körpəyə süd versin.

Başqa bir tərəfdə - körpünün bir yanında Ruzgar xala qoca Gülsüm nənənin əşyalarını hazırlayırdı çətinliklə. Əslinə qalsa, qarının nəyi var idi ki? Olub-qalan qab-qacağını qonum-qonşuya paylamışdı, yadigar vermişdi. Şəpir-şüpur idi, bir çuvala yığılmışdı. Və əşyaları yoxlayan rus soldatlar bəlkə də bu köhnə şeylərin niyə yığılıb baqaj kimi İrana aparılmasına heyrət edirdilər. Amma Gülsüm arvadın nəyi var idi? Bir neçə olub-qalanını - qarılının «dəfn

xerci» dediyi qızılları balaca bir yaylığa düyünçə kimi düyünləmişdi. Ruzgar həmin düyünçəni sinəsində gizlətməmişdi ki, imkan tapıb qarıya verə bilsin. Əşyalar yoxlandı.

-Babuşka, davay-davay, - elədi soldatlar.

Yəni, qarı çuvalını götürüb gəminin içərisinə keçə bilirdi. Elə bu anda Ruzgar Gülsüm nənəyə qarıya yaxınlaşdı. Guya onu qucaqladı, guyasız bağına basıb qucaqladı. Öpdü, qucaqladı və sinəsində gizlətdiyi o balaca qiymətli düyünçəni gözlərdən iraq bir şəkildə, məharətlə qarının penceyinin cibinə atdı. Sonra Ruzgarın bacısı uşaqları da gəlib nənəylə görüşdülər. Amma artıq gömrükçülər tələsdirirdi:

-Davay, babuşka, davay-davay, xvatit selovatsa.

Qarı göz yaşlarını çarqatının ucu ilə silə-silə, gözü arxada qala-qala çuvalını sürüyə-sürüyə gəminin içərisinə keçdi. Ruzgar xanım soldatların onu qovalamasını gözləmədən uşaqların əlindən tutdu və kədərlə gəminin trapından, uzaqlaşmaqda olan Gülsüm nənəyə axan göz yaşlarını saxlaya bilmədən, boğula-boğula, baxa-baxa körpüdən aralandı. Aralandı deyəndə ki, sahilə dayanacaq idi. Hələ bir neçə saat sürən bu üzücü yoxlamalardan sonra gəmi yola düşəcəkdə. Əl eləyəcəkdilər-eləməyəcəkdilər, bunun nə əhəmiyyəti var idi? Gəmidə gedənlər sahilə qalanların ürəyinin bir parçası idi. Gəmidə gedənlər sahilə qalanların həyatının yarısı idi. Gəmidə gedənlər sahilə qalanların oğlu idi, qızı idi, anası idi. Gedənlər nişana qoyur, qalanlar nişana göndərirdi. Bu ayrılıq illər ayrılığı idi. Hər birinin ürəyindən «haqq özü divan eləsin» cümləsi keçirdi. «Haqq divan eləsin». Necə?..

Bu taydan gəmi qalxanda «Gəlin bacı, Gəlin bacı», o taydan «Molla qədəş, Molla bacı», bu taydan «Əmidostu», o taydan «Dayıdostu» sədaları göyə bülənd olurdu. Amma nə bacılar, nə dayılar, nə dostular bir də haçan, nə zaman, hansı şəraitdə görüşəcəklərini bilmirdilər. Düşünürdülər ki, bu görüş qiyamətə qaldı. Rəsuli-Xuda qulluğunda görüşdülər bəlkə.

Ya Rəbbim, on il olmamış iki dəfə mühacirətə məruz qalan bir millət Rəsuli-Xudadan başqa, o böyük Yaradandan başqa kimə üz tutardı, kimə üz tuta bilirdi? Kimi vardı bu millətin, nəyi vardı? Bu tayda «Ay Allahı sevən», deyə bircə balası, bircə qızı yad ellərə, onun fikrincə qürbətə gedən qızının dalıcan «Ay Allah sevən» deyib nalə çəkirdi. O taya gedən bütün arzularını, bütün dərdlərini «Allahım, Rəbbim, ey Rəbbi-qible» ilmə-ilmə kəlmələrinə toxumuşdu. Dərdi olmayanların da dərdi tərpnəirdi bu gecə, bu gündüz, bu səhər, bu axşam. Xəzərin o zaman hələ neft qarışmamış, zir-zibilə, çirkaba bulaşmamış mavi sularına o qədər göz yaşı töküldü ki!..

Bir Arazcan! Bəlkə də Araz azdı, Kür azdı, ümmancan... Ümmancan!

Çillə, böyük çillə çıxaxçıxmaya Qasımalını gəlib apardılar. Uşaqlarla Şərəbanı qaldı Ruzigar xanımın öhdəsində. Evdə bir şivən qopmuşdu... Gecəni səhərə qədər heç kəs yatmadı, heç kəs.

-Bu kişini niyə görəsən apardılar, ay Allah? - deyirdi Ruzigar.

-Ay bu sizin hökumətvüz başuvuza dəyəydi, - deyirdi Şərəbanu, - ay Allah, ay Allah, necə olacaq bizim günümüz, uruzgarımız? Heç bir şey.

Qonşular yığılıb səsə Ruzigar xanımın evinə doluşmuşdular. Hərənin ağzından bir avaz gəlirdi. Amma hər halda çoxu arvadları sakitləşdirmək istəyir, uşaqları ovundurmağa çalışırdılar.

-Eyyy, heç bir şey olmaz. Nəçidi Qasımalı kişi? Nə iş görüb ki, gəlib tutublar onu? Səhv olub yəqin.

-Səhv olub, aaz. İndi belə şeylər olur. 37-də də olmuşdu belə şeylər.
-Ay 37-ni qara günlərə qalaydı, qara ruzigarlara qalaydı.

Aralıdan, qapının o üzündən, əlbəttə, bütün bu şivəni Nora da əlbəttə eşidirdi. İçəri girsən - üzün gəlmirdi. İçəri girsən, döyülməkdən qorxurdu. Amma hər halda eşidirdi. İçəridə isə qonşular hərəsi bir söz deyirdi:

-Ruzigar xanım, ay bacı, ay bacı, axı sən təmkinli arvadsan, dünya görmüsən...

-Ay sağ görməyəydin mən o dünyanı. Əllərdə qaldım, dərinə-dərinə gedəydi bacım, ölməyindən qalaydı bacım. Qasımaliyə rast gələn günündə, Əzrayıl onda çıxaydı yoluna, İlahi, İlahi, tökdü üstümə bunları.

Şərəbanı da bir tərəfdən sızıldayırdı:

-Allah, sağ gəlməyəydin. Kaş gəlib gətirməyəydi məni Qasımali bədbəxt bura. Bu nə belədi qaldım mən? Bu nə belədi düşdüm mən? Yad ellər, yad obalar... Dədəm yox, nənəm yox.

-Olan dədə-nənəmizdən verərik sənə. Bəxtəvər başımıza, dədə-nənə axtarır bu yaşında. Sağ gəlməyəydin sən də.

-Neynim, ay başuvuza dönüm, ərdi. Allah birdi, ər birdi. Gəldi dedi «balalarım var orda, gedirəm, aparıram səni». Mən də çıxdım gəldim. Mən nə bileydin başımıza bu oyun gələcək?

Səhərə qədər uşaqları güclə ovundurub yatızdırdılar. Qonşular da yavaş-yavaş, bir-bir evinə dağılırdı. Soyuqdan üşüyən, üşənən adamlar bir-bir otağı tərk etdi. Otaqda bir Ruzigar qaldı, bir də Şərəbanı.

Sabahısı günü Ruzigar xanım öyrəndi ki, bir onu yox, bu gecə xeyli qonum-qonşudan iranlı kim vardsa, tutub aparıblar.

-Ümumi bəla! Elnən gələn qara gün toy-bayramdı, - dedi Ruzigar ürəyində, - sağ olmayaydı belə toy-bayram...

O gedən oldu, Qasımaldan səs-soraq çıxmadı. Bir neçə dəfə Şərəbanı qonşulara yalvar-yaxar eləyib onlardan birinə qoşuldu, körpüyə getdi. O taya keçməyə izin istədi. Əlində nə bir sənəd, nə bir pasport vardı. Heç yerdən nə bir söz, bir kəlmə! Nə hə öyrəndi Qasımali haqqında, nə yox. Özünə də «yox», dedilər, artıq gec idi. Sərhəd bağlanmışdı. Sənədi, subutu olmayan arvad kimliyini qandıra bilmirdi. İnanan yoxdu ona. İnanan olsa da, kömək edə bilmirdi. Şərəbanı o taya da keçə bilməyəcəkdi. Getsə, bəlkə orda ölüb-qalanından kimsə vardı, onu da bilmirdi daha. İndi Şərəbanı kimsəsiz, yurd-yuvasız, sahibsizdi, Ruzigar xanımın evində artıq ağız idi.

Belə soraqlama səfərlərinin birindən qayıdanda gördü ki, Ruzigar xanım uşaqları yatırıb, özü də bazara getməyə hazırlaşır.

-Hardasan, ay qarabəxt, hardasan? Gəl kişüvün yetimlərinə yiyə dur da... Mən də gedim görüm zəhərlənməyə nə tapıram ac ağızlara...

-Mənim kişimin yetimləridi, sən bacuvun... İkisi də cəhənnəm olaydı.

-Dilin qurusun, Allah özünü cəhənnəmlik eləsin.

Ruzigar xanım əlində qəribə bir uşaq paltarı tutmuşdu. Enli marlılardan, sarğı kətanlarından qatbaqat tikdiyi, ətəyini qatbaqat elədiyi, sonra da kinəynən sarı limon rənginə boyadığı bu paltar elə gözəl görünürdü ki, elə həyəətə çıxanda qonşular hamısı maraqla baxdılar. Biri dedi:

-Aaz, lap o balet oynayanların paçkasına oxşayır ey, tumanına oxşayır.

Biri dedi:

-A can, nə gözəl tikmişən, aaz, nədən tikmişən onu?

-Əl vurub, yoxlayıb sarğı kətanı olduğunu görünce adamların ağız heyrətdən nırcıldayır.
-Pay atonnan sənün, ay maşallah bu gözə, maşallah bu ələ.

Paltardan başqa bir neçə xırda uşaq papaqları da tikmişdi Ruzigar. Bunları Quba meydanına satmağa aparacaqdı.

-Aaaz, Şərəbanı, uşaqları indicə yedirdib yatırtmışam. Muğayat ol olardan. Mən gedim bazara, görüm bunları neyniyirəm...

Bu sözlərlə əlində tikdiklərini boxçaya bağlayıb həyətdən çıxdı.

Quba meydanı o illərdə artıq başqa bir yerdə yerləşirdi. Quba meydanından çoxdan aralanmışdı. Çadrovı küçənin lap yuxarıda - təpəsində, tövlələrə bir az qalmış, Quba meydanı indi orda yerləşirdi. Köhnə külə satan kimdi burda, köhnə pal-paltar, köhnə dəmir-dümmür, köhnə qab-qacaq, hər şey köhnə idi. Təkbir əllərdə arşın malı satan da var idi. Amma gizlin idi, qoltuqlarda satırdılar. Ruzigar bazara çatanda boxçanı yavaşcadan açdı. Uşaq paltarını qolunun üstünə saldı, papaqların bəndəmini barmaqlarının başına keçirtirdi və girlənməyə başladı, o tərəfə-bu tərəfə get-gəl elədi.

Heç kəs bir yerdə dayanmırdı. Bazar qaynayır burda. Bu bazar dünyanın o qədim öz adəti, ənənəsi, öz ağası, öz nökeri olan bazarlarına bənzəmirdi. Arabir milislər görünürdü. Cibgirlərdən, paçkabasan deyilən bir növ oğrulardan qorumağa guya çalışırdı bu milislər. Paçkabasanlar təzə çıxmışdı, çox qəribə adamlardı. Cavanlardı, iki-üç nəfər birləşirdilər, gəlib bir nəfər kənddən gələn bədbəxtin qarşısına keçir, ona lazım olan bir şeyi sırtıdayır, - al, - o da alırdı. Hesablamaqçün üzünü o yana çevirməyə macal tapmamış, bükülü parçanı dəyişdirib, oğrular ona başqa bir bükülü verirdilər. Bədbəxt alıcı evinə gedib çatanda açıb, içində cır-cındırdan, kağız-kuğuzdan başqa heç nə tapa bilmirdi. Belələri də tərmişdi bu dövrdə bazarda. Bu bazarda artıq həya-abır, qorxu-ürkü yox idi, belə-belə şeylər arxivə verilmişdi. Çünki abır-həyası olan adam bircə köhnə palazını gətirib bazarda satan kəndçiye arvad-uşağına tumanlıq almaq əvəzinə cındır satmazdı, həya olsaydı. Yeni dünyanın yeni oğrular, yeni cibgirləri meydana çıxmışdı. Ruzigar xanım bu adamların arasında ora-bura gəzinir və gətirdiklərini satmağa çalışırdı. Birdən qəfil barmağını elə bil nə işə kəsdi. Balaca, sahibsiz uşaqlardan o zaman «pasan» adlandırılanlardan biri, kim idisə, uşaq papağının birini dartıb əlindən qaçdı. Papağın ilgək kimi barmağına keçirdiyi bağı az qala arvadın barmağını yaracaqdı. Arvad ufuldaya-ufuldaya qalmış, deyinə bilmir, qarğış eləməyi də bacarmırdı:

-Ay Allah kəsməsin səni! Ay aman, necə gözüm görmədi, aaaz?.. Yanındakı bir-iki başqa şey satan ürək-dirək verməyə çalışdı:

-Eybi yoxdu, ay bacı, şükür elə, əlində bir şey qalıb, birini apardı, sağ yeməmiş.

-Eh, kim bilir, bəlkə də onun bu gününün ruzisidi.

-Ay ruzisiz qalsın belələrini...

-Qarğış eləmə, bacı, qarğış eləmə. Hökumət ha çalışır, yığır bunları, oxutdurmaq istəyir, neynir, gəl ki, ata yox, ana yox, tərbiyə yox. Çöl quşu, sapand daşdılar.

Bir qədər keçmiş Ruzigar xanım gətirdiyi əşyalarını satdı, aldığı pula, deyək ki, qazancına ev üçün ərzaq - makaron, vermişel, sarı darı - pşeno, qənd, çay - hərəsindən bir az alıb evə yollandı.

-Can bacı, qəbrində rahat yat. Balalarını ölməyə qoymayacağam. Amma Allah bilir, necə olacaqlar? Bu bədbəxt Şərəbanı da... Ər o yanda qürbətdə, arvad bu yanda qürbətdə. Qasımının harda olduğu, başına nə gəldiyini də bilmirəm. Bacım balalarıdır, balalarını saxlayacağam. Qasımali tapılmasa, mənim də başıma bir iş gəlsə, kim böyüdəcək? Atasız, anasız, yetim qalmış balalarını kim böyüdəcək?

Aman, ya Rəbbim, onlar da bu pasanlar kimi olmasın. Neynəmək olar, zəmanənin bəlasıdır. Allah səbəbkərə lənət eləsin. Allah evini yıxsın Hitlerin. Balaları mənim balalarım kimi sərgərdan qalsın bəisin. İlahi, özün kömək ol!

Bu gün gömrüyə nəzarət, xüsusilə körpünün üstündəki gömrüyə nəzarət etmək Qriqoryana tapşırılmışdı. Əllərini arxasında çataqlayıb qismən ucatəhər bir yerdə susub dayanmışdı. Çalağan gözlərilə bir an, bir kəsi belə, bir hərəkəti belə nəzərdən-gözden qaçırmamağa çalışırdı, çalağan gözlərilə çalırdı hamını. Birdən bu qarmaqarış kütlə içində gözüne bir mələk göründü. O idi, Əminə idi, Əminə! Heç üstündən bir il belə keçməmişdi ki, bu qızı itirmişdi. Yaxşı yadıydı: 37-nin ən qızgın qətl günlərində Əminəyə yiyələnmək istəmişdi. Yaxında olurdular, tanıyırdı qızı. Ailəsinə də, atasını-anasını da, bacısını-qardaşını da, hətta əmi-dayılarını, xala-bibilərini belə tanıyırdı. Bu qızı və onun atasının mülkünü ələ keçirtmək Qriqoryanın çoxdankı bitməz arzusu idi, çoxdankı arzusu. Həmişə o qapının ağzından keçəndə düşünürdü: «Hə, uzun əsrlərdi buralarda aqalıq eləyirsiniz, bu torpaqlarda. Zaman gəlməlidir, bizim olmalıdır bu torpaqlar, bədi.»

Həmşəri köçürmə hadisələri baş verməmiş qızın, Əminənin atasını, qardaşlarını, nəslinin kişi qismini şəhərdən itirdirəndə yalnız bu xəyallarla yaşayırdı Qriqoryan. Qız bir quş oldu, gözündən itdi. Nə sahibləndiyi boş qalmış evdə, nə də şəhərin başqa bir küçəsində, məhəlləsində, xüsusilə çox vurnuxduğu Dağlı məhəlləsində, Hüseynbala açıqlığında, Molla Şərəf aralığında, Həmşəri palanında qızın izinə də rast gəlmədi. Hətta günlərlə zənənə üçün açılan hamamı da nəzarət altında saxladı. Qız sanki hamama da gəlmirdi. Beləliklə, bir müddət qızı nəzərdən qaçırdı. Əvvəldən intiqam ala bilmədiyini üçün, arzusuna çatdığı o evdə o qıza sahiblənə bilmədiyini üçün çox təəssüflənirdi, bərk də acıqlanırdı. Amma sonralar unutmamağa başlamışdı və birdən-birə adamların içində Əminəni görəndə ürəyi yenidən zoqquldadı. Cəld gömrük naçalnikinin otağına keçdi, orta yaşlı işçilərdən birini göndərərək göstərdi Əminəni, çağırırdı yanına. Yeni əslində göstərmədən desəydi də, Əminəni tanıyacaqdı o gömrük işçisi. Səvim, sənubərim deyərdilər bu boylara vətənimin şairləri. Qucağında uşaq pardaqlanırdı, yanında bir neçə adam var idi. Ortabab gömrük işçisi Əminəyə yaxınlaşdı:

-Ay arvad, naçalnik səni çağırır.

Əminədən əvvəl onunla gələnlərdən biri dedi:

-Neynir neçənniy onu?

Kişi hövsələdən çıxdı:

-Ay anam, ay bacım, mən nədən bilim ki, neynir neçənniy? Çağırtdırır da...

Əminə bir söz demirdi. Arvad yenə dilləndi:

-Qardaş, bunun gömrükdən keçib əşyaları. Pasportu-zadı da yerindədi. Axı nə istəyir ondan neçənniy?

Kişi usanmışdı Qriqoryanın tapşırıqlarından. Əminəni çağırtdırmağı heç onun da xoşuna gəlməmişdi. Odu ki, yenə hövsələsizliklə çıxmırdı:

-Vallah bilmirəm. Getsin qoy özü soruşsun ondan, görsün nə istəyir?

Əminə uşağı həmin qadına verib gömrük işçisinin ardınca otağa keçdi. Naçalnikin otağında Qriqoryandan başqa heç kəs yox idi. Qriqoryanın işarəsilə gömrük işçisi könülsüzcə otağı tərk etdi; ikilikdə qaldılar Qriqoryanla Əminə. Bir şey soruşmurdu, bir söz demirdi Qriqoryan, düşünürdü: "Deməli, həmşəriyə erə getmişən. Deməli, həmşəri pasportu almısan. Deməli, o yana ötmək istəyirsən?"

Əminə dik gözlərinə baxırdı Qriqoryanın. Qadının gözlərində bir zərrə qədər qorxu-hürkü yox idi. Əminə qorxunun bütün növlərindən, mərhələlərindən keçmişdi.

-Neynirdin məni?

-Sənədlərini ver, baxım.

Bir kəlmə söz demədən Əminə, kiçik əl çantasından sənədləri çıxarıb nifrətlə onun qarşısına qoydu. Qriqoryan sənədləri o üz-bu üzə çevirib nə isə oxudumu, oxumadımı, yoxladımı, dedi:

-Sənədlərin düz deyil.

-Sənədlərim düzdü, yoldaş Qriqoryan. Sənədlərim düzdü. Atamı, qardaşlarımı, əmilərimi məhv elədiyin bəs eləmədi, evimizə sahibləndiyin bəs eləmədi, indi mənim özümə də sahiblənmək istəyirsən? Budu sənin arzun, məgər mən bilmirəm? Amma itlərə tay olaram, sənə yox. Bunu birdəfəlik bil.

-Sabah gəlib apararsan sənədlərini evinizdən.

-Keyr, mən sabaha qoymayacağam. Sabaha qalmayacağam. Bu gün gedəcəyəm gəmidə mən. Biletim də, pasportum da, sənədlərim də hazırdı, gömrükdən də keçmişəm. Bil bunu. İndi burdan çıxıb bayırda bir qışqırtı qopardacağam ki, ananın sənə qoyduğu ad da yadımdan çıxacaq. Məni elə də ölmüş hesab eləmə. Mən bilirəm sənə nə lazımdı. Dedim sənə! Sən mənə dirnağın da dəyməyəcək. Dəyə bilməyəcək.

Daxilində nifrət tufanı qopmuşdu Əminənin.

Qriqoryan nə düşündüsə, cibinə qoymağa hazırlaşdığı sənədləri qaytarıb Əminənin qarşısına tulladı:

-Rədd ol burdan, ifritə!

-Anandı, bacındı ifritə, nəslindi ifritə, mən deyiləm. Özününkülərin adını mənə qoyma! Onu bil ki, sən mənə qalib gələ bilməmişdin.

-Mən indicə sənə küçüyünü əlindən allam. O, pasporta yazılmayıb. Mələrsən qalarsan; gedərsən balasız.

-Balamı alacaqsan deyirsən?

-Hə, balanı əlindən alaram.

-Alsan də nə olsun? Cavanam, gedərəm, yenə balam olar. Atam, anam, əmilərim, qardaşlarımdan artıq deyil ki... Amma sənə heç bir zaman baş əyməyəcəyəm, Qrişə! Heç bir zaman diz çökməyəcəyəm qarşında, Qriqoryan, bunu yəqin bil. Bunu yəqin bil və məndən əl çək!

Əminə titrəyirdi qəzəbindən; amma biruzə verməməyə çalışırdı. -Tfu sənə əməllərinə, zatına!

Əminə dişlərini qıcadı və bu sözlərlə də sənədlərini götürüb yavaş-yavaş, tələsmədən, aramla çantasının içinə qoydu və bir də «tfu» eləyib kabinetini tərk etdi.

Gəmidə çox basırıqdı; oturmağa yer yox idi. Nəinki kayutalar, göyərtələr, hətta gəmi xidmətçilərinin, (matros da demək olmurdu bunlara) kubikləri belə xıncım-xıncım sürgünlərlə dolu idi. Arvad, uşaq, kişi, cavan, qoca bir-birinə qarışmışdı. Heç kəs şikayət eləmir, heç kəs etiraz eləmədi. Kimdən şikayət edəcəkdilər? Kimə şikayət edəcəkdilər? Basırıq olsa da, pıçhapıçdan başqa heç nə eşidilmirdi. Bəziləri deyirdi ki, «bizi gəmiyə doldurub Nargin adasına tərəf aparacaqlar. Orda belimizə daş balğayıb dənizin dibinə buraxacaqlar, balıq yemi.» O birilər deyirdi «yox, bala, bizi sürgünə, Sibirə göndərəcəklər, Sibirə! Burdan Türkmənistanı keçirdəcəklər, Krasnovodska, ordan da qatarlara doldurub birbaşa Sibirə aparacaqlar.»

Dəqiqəbaşı bir xəbər çıxırdı. Adamlar - dərqli, qüssəli adamlar, faciəli adamlar. Amma yenə də pıçiltı ilə danışirdilər, xəbərləri bir-birinə pıçiltı ilə verirdilər. Ortalıqda üzünün bir tərəfi qırılmış, bir tərəfi qalmış bir kişi gəzirdi. Vallah, dünyanın başqa vaxtı olsaydı, bəlkə buna gülən də tapılırdı. Amma indi heç gülən yox idi. Çünki hamı əvvəla öz dərdinə ağlayırdı. İkincisi bilirdilər ki, kişini dəllexanada üzü qırılan vaxt götürüblər. Üzünün qırılmağını belə qurtarmağa qoymayıblar. Elə necə var, elə də kişini götürüblər.

Adamların arasından bircə səs gəlirdi. Bu da böyürtü, ögümə səsləri idi. Gəmidə getməyə adət eləməmiş, suda üzməyi bilməyən, daxili parçalanan adamlar. Onların çoxu heç yemək yeməmişdi, yadına da düşməmişdi. Ona görə ki, Bayıl həbsxanasında axırıncı dəfə onlara verilən balandadan savayı yemək vermək heç kəsin yadına düşməmişdi. Gəmidə də heç kəsə yemək vermirdilər. Uşaqlar belə acından ağlamırdı, bəzisi birtəhər analarının köksünə düşüb qalmışdı, o birilər nənələrin dizinin üstündə halsız düşüb qalmışdı, cıncırını da çıxartmayan balacalar, ana döşündən süd əvəzinə kitre əmən körpələr!

Məşədi Gülsüm nənə bu ögüyənlər içində xüsusilə seçilirdi. Arvad çox qoca idi. Yaşı 90-ı ötmüşdü. Ögüyüdü, bütün bədənini oyulurdu. Sonda bitab halda göyertəyə sərilib qalmışdı. Yazığı gələnlər birtəhər onu kayutalardan birinə apardılar. Bu kayutada bir neçə qadın var idi. Kişilər onu içəri qoyub gedəndən sonra Məşədi Gülsüm nənə ögümlər arasında bu qadınlardan birinə döndü:

-Qızım, üzümü qıbləyə çevirin.

Heç kəsdə iqtidar yox idi ki:

-Ay nənə, gəmidə qıbləni hardan tapaq? - desin.

-Yaxşı nənə, yaxşı.

Qadınlar, xüsusilə onların içində Əminə gəlin var idi - Əminə nənəni tanıyırdı, uşağını Gülsüm nənə tutmuşdu. Hiss edirdi ki, qarı dünyasını dəyişir. Ona görə də... Bəlkə ona görə sayıqlayır, sayır-bayır danışır. Yox, qarı bir neçə gün idi ki, heç nə yeməmişdi. Acından ölürdü. Ögüyüdü, amma ağzından su da gəlmirdi. Bir ara ətrafındakı o biri qadınlar dərdlərinə çəkilib aralıda dayanmışdılar. Yerə çökmüşdülər, dizlərini qucaqlayıb oturmuşdular. Təkcə Əminə qarının yanından aralanmırdı, əllərindən tutmuşdu:

-Nənə, - deyirdi, - darıxma, Allah qoysa, indi səhər açılana yəqin ki, bir yana çıxacağıq, özünə gələrsən.

-Yox, ay bala, məndə daha özünə gəlmək söhbəti yoxdu.

Qarı titrək əlini zorla cibinə salıb balaca bir düyünçə çıxartdı. Düyünçəni Əminənin ovcuna basdı:

-Bax, bunuyunan məni kəfin-dəfin elətdirərsən, qızım! Allah qarşısında, Allah qarşısında. Mən gedəriyəm, qızım. Bu tayda da, onsuz da, heç kəsim yoxdu. Heç kəs məni gözləmir. Kime görəyəm? La İlahə İlləllah, Məhəmmədən Rəsul-İllah, Əliyyə-Vəliyyəullah.

Arvad dönə-dönə böyürtülər arasında titrək, ölgün səsle, getdikcə daha da ölgünləşməyə başlayan səsle kəlməyi-şəhadətini dedi və eləcə başı Əminənin dizi üstündə olduğu halda dünyasını dəyişdi.

Onsuz da onun dünyasını dəyişən vaxtı idi; uzun ömür yaşamışdı, insanlara məhəbbət bağışlamışdı, insanlardan məhəbbət görmüşdü. Amma hər halda belə yox. Belə yox! Onun ruhu gəmidə, indi cansız bədən üstündə çırpınır, Əminənin öz dərdi ilə birlikdə qarının bu cür vəfatına ağlayan başı üstündə sanki özü-özünə: «Allah sənə rəhmət eləsin», deyirdi. Ruh bədənə deyirdi bu sözü. Əminəyə düşüncüdü: «Yazıq... Yazıq nənə, səni mən harda, necə kəfin-dəfin eləyəcəyəm ki?...»

Ölüdən qorxan qızlardan biri kayutadan çıxdı, qışqırdı:

-Nənə rəhmətə getdi... Nənə öldü...

Gəmidəkilər gəlib qarını götürdülər. Heç kəsdə etiraz eləmək, heç kəsdə səsini ucaltmaq iqtidarı yox idi. Acılıqdan, kimsəsizlikdən, dərddən, öz taleyini bilməmək qorxusu... 37-ci il uzaqda deyildi. 37-ci il insanların qanında idi, hüceyrələrində idi, bütün varlığında idi. Kimin etiraz eləmək cürəti çatardı? Gəmi xidmətçiləri kapitanın razılığı ilə qarını köhnə bir palaza və özünün götürdüyü düyünçəsinə bürüdülər, əşyaları ilə birlikdə. Gəminin göyərtəsindən birbaşa dənizə endirdilər. «Tulladılar» deməyə dilim gəlmir. Dəfn elədilər Xəzərin sularında, dəfn elədilər Məşədi Gülsüm nənəni. Nə burda vətəndaş idi, nə orda vətəndaş olacaqdı. Doğma torpağında, doğma yurdunda dəfn olunmaq üçün bircə qəbir qədər torpağı belə yox idi, bircə qəbir üçün də yeri yox idi, heç yerdə. Adamların üstünə elə bil su çilənmişdi. Sakitcə dayanıb gəmi ənənələrinə, matrosların qarını dəfn etmək mərasiminə baxırdılar. İçlərində ruhani təbiətli bir nəfər var idi. Əməliyyat boyu yavaş səsle, həzin səsle yasin oxumağa başlamışdı. Allah sənə rəhmət eləsin, Məşədi Gülsüm nənə.

Əminə bir dəstə köçkünlə, bir dəstə sürgünlə birlikdə Təbrizə gəlib çıxmışdı. Burada onları karvansarada yerləşdirmişdilər. Hələ ərinə axtarıb tapa bilməmişdi. Əslində əri hələ onu axtarıb tapa bilməmişdi. Buraya gəlib çıxdığını bilirdimi-bilmirdimi, Əminə üçün aydın deyildi. Ona hücrələrdən birində özü kimi bədbəxt bir qadınla - Gülnisəylə bir yer vermişdilər. Burada onlar Əminənin balaca oğluna qulluq edir, əylənir, burada yeyir-ıçır, yatır və buradan da çıxıb karvansaranın qabağında gözləyirdilər. İntizar içində gözləyirdilər və arabir karvansaranın ətrafında dolaşır, hərdən ətrafdakı evlərdəki qadınlarla görüşür, danışır, danışırdılar. Bir dəfə oğlu yatmışdı. Əminə onu rəfiqəsi Gülnisəylə birlikdə qoyub karvansaranın ətrafını gəzirdi. Burada bir karxana vardı - xalça karxanası. Əminə çoxdandı ki, bu binayla maraqlanırdı. Elə bura gələn gündən nə üçünsə bu iri karxana onun nəzərini cəlb eləmişdi. Bəlkə burda əri gələncən bir işin ucundan yapışa bildi. Amma cürət eləyib karxanaya girə bilmirdi, aralıdan qapıya nəzarət edirdi. Amma əksər halda buraya gələnlərin xırda uşaqlar və qadınlar olduğunu görəndə, bir dəfə cürətlənib qapıdan içəri boylandı xalça karxanasında arxa sıra cərgəylə bir neçə hana düzülmüşdü. Hanaların orta yarı toxunulu hissəsindən əlvan iplik yumaqları asılmışdı. Nazik, ensiz, kətilləbənzər üstünə köhnə-külə, xırda, bürüşük, yamaqlı döşəkçələr salınmışdı. Bu cındır döşəkçələrin üstündə səhərlər Əminənin gördüyü o uşaqlar əyləmişdilər. Dizlərinin dibində kirgiz, həvə, qayçı vardı. Nazik, incə barmaqları ilə, bu, 5-6 yaşlı uşaqlar xalça toxuyurdular. Nə qədər yumşaq olsa da, hər halda yun ipin cod iplikləri bu uşaqların barmaqlarını ilan kimi yalayır. Əminə dəhşətə gəldi. İlahi, bu nədir? Bu yaşda uşaq da işləyermi? O, qapıdan geri qayıtmaq istədi. Çünki nə qədər qərribə də görünsə, onun ödü ağzına gəlirdi. Onu ögümə tutmuşdu. Balaca fəhlə - xalı toxuyan uşaqların halına yanan ana düşünürdü: «İlahi, birdən, birdən İslamı tapmasam, balam da dünyaya bir balaca ayaq açanda bunlar kimi işləməli olacaq, bu uşaqlar kimi işləməli olacaq mənim balam. Yoox, nə təhər olsa, özümə iş tapmalıyam. Heyif ki, xalça, palaz toxumaq əlimdən gəlmir. Yoxsa elə bu karxananın yiyəsinin yanına gedərdim.» Düşüncələri yarıda qırıldı. Enidən nə olur-olsun, iş tapmaq barəsində xəyala daldı. Bu fikirlərlə də o, qapının divarına söykənib dayandı. Bir qadın yaxınlaşdı ona.

-Qəribsən, bacı?

Çadralı qadın elə incə, elə zərif, elə mehriban bir dillə danışdı ki, Əminə ixtiyarsız ürəyinə dolan bacı məhəbbətini duydu. Duydu və dedi:

-Bəli, Bakıdan...

Sözünü bitirməmiş qadın dedi:

-Hə... Şurəvisən? Mühacirsən? Deyirəm axı... Bizdə belə şey yoxdu. Belə geyim də yoxdu, belə çarşab da. Bizdə bu çarşaba şurəvilərin, qarabağlıların çarşabı deyirlər.

Əminə bir söz demədi.

-Səni nə narahat eləyib? - deyə qadın soruşdu. - Bu uşaqlar, - yenə qadın ona danışmağa imkan vermədi, - bu uşaqlar burda çalışıb evə, külfətə kömək olur, çörək puluna yardım edirlər.

Qadın Əminənin keçirdiyi hissləri anladı. Anladı və gözlərində elə bir kədər, elə bir qüssə göründü ki, Əminə öz halını unudub bu qüssəli gözlərə baxdı.

-İndidən azad olun, iranlılar. Qüssədən azad olun, İranlılar.

-Belədi, mənim bacım. Bizim bu İrənzəmində böyük qürbətə, kiçiklər çox ağır zillətdədi. Aləmə təsir elədi ahınız... Eşitmisiz? Əvvəllər sizdə çıxardı «Molla Nəsreddin». Orda bizim də bir şairimiz var idi - Bayraməli Həmmal. Dərdlərimizi bircə-bircə elə əla deyib ki...

Aləmə təsir elədi ahınız,
Doğdu yenə behcətilə mahınız.
Yadə salır sizləri öz şahınız,
Günbəgün abad olun, iranlılar.
Qüssədən azad olun, iranlılar!

Onlar söhbətləşə-söhbətləşə karvansaraya tərəf gəldilər. Burada Əminəni olduqca qəmgin, bitmiş, bitab rəfiqəsi Gülnisə qarşılayırdı. Amma onunla gələn qadın hələ də rəfiqələrin danışmasına imkan vermədən, dərddə ürəyindəkiləri yenidən tanış olduğu bu qürbətədəyə ürək vermək üçün sözü davam edirdi:

-Fikir eləmə, bacı, bu bizim İranın taleyidi. Eşitmiş olarsan bəlkə, Bayraməli Həmmal adlı şairimiz yazıb bu dərdləri, sizin rəhmətlik Mirzə Ələkbər Sabir kimi.

Əlbəttə Əminə də, Gülnisə də Sabiri yaxşı tanıyırdı. Məktəbdə dərslərində şəklini görmüşdü, şerlərini oxumuşdular. Bayraməli Həmmalı isə o qədər də yaxşı tanıyırdılar. Rəfiqəsi Əminəni görəndə kimi soruşdu:

-Sənə nə olub, bacım, niyə belə bikişsən?

Əminə hüznə cavab verdi:

-Heç, belə... Tanış ol, mən bu bacıya oday, bax, o karxananın yanında rast gəldim. Adı Saminə xanımdı. Yaxşı şerlər bilir, gözəl də oxuyur, həm özünüküləri, həm bizimkiləri...

Saminənin sinəsi qalxıb-endi. O, indi bu işsiz, sahibsiz, mühacir qadınların halına yanırdı:

-Dövlət başçıları nə fikirləşir, fikirləşsin. Ordakı - orda qalsın, burdakı - burda əylənib qalsın. Biz elə onsuz da əvvəldən can bir qəlbə dost idik, həmvətən idik. Bizim bütün kişilər arvad-uşağı yiyəsiz qoyub Bakıya, İstanbula gediblər çörək dalınca. Bizi bir-birimizdən kim ayırır? İllərlən kişilərimizin üzünü görə bilmirdik, illərlən, ayların. Hər dəndən bir günlük, iki günlük baş götürüb gəldilər evə, uşaqların iyini almağa, mənə dəyməyə, bizə dəyməyə. Onda da el təhnəsindən yaxa qurtarmaq üçün damların üstünə, evlərin üstünə qırmızı fitə salırdıq. Çünki ərimizin gecələr, bir gecə, iki gecə evə gəldiyini hamı bilmirdi axı. Bir gecənin ər-arvadı olmağımızı qoy kənd-kəsək - hamı bilsin. Sonra hamı ilə qalana min qara yaxardılar, daşa basardılar, təhnə-təriz altında öldülər. Qırmızı fitə... Bu balalarımızın neçəsi o qırmızı fitələrdən doğulub. İllərlən bu dərddə çəke bilmirdik. Əziz şairimizin bu sözləri bizim üçün virdi-zəban idi:

Bu vilayətə yığıldı nə qədər ki, dərbədə var,

Hamısı səfərdə, ya rəbb, nə kağız, nə bir xəbər var.
Nə babam, nə qardaşım var, bu xərəbədə nə ər var,
Ola pasibanım əmmə.
Bibican, bu yer nə yerdir, belə əhli-qürbət istər?

Ərlərimiz, atalarımız, qardaşlarımız, oğullarımız əhli-qürbət olmuşdular hamısı, əhli-qürbət.
İndi də qəza sizin başınıza gətirdi bu müsibəti...

Əminədən əvvəl Gülnisə özünü saxlaya bilmədi.

-Bacı, mən də tanıyıram sizin o şairi: «Əfsus ki, nisfani vətən görmədi bir gün», - demişdi. Dərdlərinizi anlatmışdı. Başa düşürük sizi. Amma bizdə də onların günü bir gün kimi keçməmişdi. Elə bilməyin ki, yağ içindəki böyrək kimi kef içində, madamların, sonyalardan kefdə-damaqda idilər. Onda sizin kişilər qürbətdə idi, indi bizim arvadlar. Mən qarabağlı qızı, o, bakılı qızı, o, şəkili qızı, o, şamaxılı qızı - hərəmiz sevib-seçib vətəndə arvadı-uşağı olduğunu bilmədən onların birinə ərə getmişdik. Bu da bizim axır günümüz. Bu da bizim son günümüz. Son gün deyəndə ki, axırını kim bilir? Hələ axırını kim bilir, bacı? Kənkən idilər bizdə, palçıqçı idilər, amma çoxu dalındakı palanın üstündə yatan, daş körpülər üstə baş gırləyən bədbəxt hamballar idi. Gör nə gün olmuşdu ki, şair özü də elə bil ayrı söz tapmayıb, özünə Hammal təxəllüsü seçmişdi. Yadımdadı, bizdə onun bir kitabı çıxmışdı. Bədbəxt iranlı dediyi təbrizli, ərdebəlli, xoylu, miyanəli qardaşlarımızın halını iranlı adınan gör bir ağına da gəlməz ki, hansı dillə deyirdi:

Kankanlıq ixtirain Erlix de anlayarmı?
Meymun nə tövr oynayar, bir filosof qanarmı?
Palçıqdan haftafanı Darvin gəlib yaparmı?
Bu sirri kim açardı iranlı olmasaydı?

Bakı zavodlarında aya kim iş görərdi?
Hər gün, de, yüzlər ilə kimlər düşüb ölərdi?
Kimlər divar dibində qürbətdə can verərdi?
Kim səbr edib durardı iranlı olmasaydı?

Qadınların üçü də ağlayırdı, dinləyən Əminə, Təbriz gözəli Saminə, şer oxuyan Qarabağlı qızı, kim bilir bəlkə də Şamaxılı qızı. O isə sözüne davam eləyib deyirdi:

-Bilirsən, bizdə bir gözəl şair olub. Bir «Məktub yetişmədi» adında hekayət yazıb. O hekayətdə bədbəxt iranlı qardaşlarımızın birinin qazdığı neft quyusunda necə həlak olduğundan danışır. Yoldaşları onun paltarlarına baxanda içindən vətəndə balalarına yetişməmiş bir məktub tapmışdılar, «Məktub yetişmədi». Elə neft quyularında ölənlərin nə qəbri var, nə sayı vardı. Amma iş bundadı ki, sonralar onların bir çoxu üzə çıxdı, o neft həmin mədənlərində işləyənlərin. Elə biri mənim bədbəxt ərim. Başbilet çıxartmadı bədbəxtim özüyçün, urus pasportu. Soruşdum, dedi, nəyimə lazımdı sovet pasportu? Mən onsuz da sovet mədənlərində işləyirəm. Ad-san qazanmışdı, şöhrət qazanmışdı, medallar almışdı, neçə ordenlər almışdı, biri lap ey Lenin ordeni almışdı. Nə olsun? Kim idi onlara orda baxan? Elə sürgün elədilər ki... Elə dalından dəydilər Bakıdan ki... Kimin, nəyin, hansının zavalına gəldiyini bilə də bilmədik, bacı! Bir siz deyilsiz, bir siz dərdli deyilsiz. Biz sizdən bəter dərdli olduq. Ata, ana, bacı, qardaş - hamısı o tayda qaldı. Nişanlı, toysuz qızlarımız bu taya sürüldü, adaxlı oğlanlarımız o tayda qaldı. Araz çoxdan millətə sərhəd olmuşdu, çoxdan millətin bağrını yarmışdı, bacım. Çoxdan demişdi millət:

Arazda buz ağıladı,
Yanda yarpız ağıladı.

Oğlan o tayda qaldı,
Bu tayda qız ağladı.

Biziynən elə gəmidə gələn bir qızın adaxlısı o tayda qaldı. Hicranına, onların ayrılığına yer də ağladı, göy də ağladı, gəmi də ağladı, Xəzər də ağladı, bacı, inan mənə. O şöhrətli ərim bu tayda mənə qarşılmalı idi. Amma hayanda itdi-batdı? Qarşılamaı. Harda öldü? Bəlkə elə gəmidə bağı çatladı, sulara buraxdılar? Bilmədim. İndi bu dey, Əminə bacımnan ikimiz bir yerdə oturub ər yolu gözləyirik. Qız gözləyən kimi. Güman edirik ki, gələcəklər, bizi tapacaqlar, hardasa yurd-yuva qurub aparacaqlar bizi bu hücrədən, karvansaralardan.

Qadınların üçü də ağlayırdı. Danışan keçmiş, olduqca ziyalı bir ailənin övladı idi. Gülnisə, ağlayan Əminə, Təbriz gözəli Saminə də həmçinin. Onları bir-birinə o taylı-bu taylı qürbətə çevrilmiş doğma vətən torpaqlarının faciəsi bağlayırdı. O gündən sonra hər gün Təbriz gözəli Məşəd Saminə Əminəgilin yanına gəlir, Gülnisədən, əli uşaqı Əminədən xəbər tuturdu. Arabir imkanı olan bir ərzaqdan-zaddan gətirirdi onlarçün. Ərinə də demişdi:

-Bu qadınlara, bu sahibsizlərə pasiban ol, soraqlaş, eşitsən ərlerinin adını, eşitsən axtarıldıqlarını, yerlərini xəbər ver, - demişdi.

Ərinə bu qadınların faciəsini, bu bacılıqlarının taleyini danışanda əvvəl demişdi:

-Kişi, çiquyam ki, naqoftənəm, behtərəst. Nə danışım sənə ki, danışmamağım ondan yaxşıdı, - demişdi. Amma danışmışdı hər ikisinin taleyini. Hər ikisinin pak, təmiz üzüsulu qadınlar olduğunu demişdi. - Axtar ərlerini, bəlkə Ənzəliyə gedən-gələn oldu, xəbərləş. Soraq göndər, orda tanıyanın-bilənin varsa, - demişdi.

O gündən bu üç bacı - üç bacıydı bu qadınlar - arabir Təbriz gözəli Məşəd Saminə onları evinə dəvət edirdi, qonaq kimi. Sonra da deyirdi ki:

-Qalın bizdə, karvansarada qalmayın. Bir çoxları gələnlərdən əqrəbasını, qohumunu tapıb, onların həyətlərində yerləşib, ya kirayə tutublar, ya ev alıblar. Siz də bizdə qalın, karvansara yaxşı deyil.

Amma Əminə də, Gülnisə də buna razı olmamışdı.

-Saminə bacı, yox, sizə də danışıqlıq olar. Elə arabir gəlirik, ev ətə yeyir, ev iyi alırıq, bədi; eybi yoxdu. Uşaq da, İslamın balası da sizin həyətin uşaqlarını görür, pardaxlanır bir az. Amma qalmaqdan danışma!

Gülnisə də həmin sözü deyirdi:

-Saminə bacı, qoy hələ karvansara sorağı Ənzəlinin, Bakının qulağından getməsin, ərlerimiz bizi axtaranda bu karvansaralarda da axtarsınlar, bəlkə tapıldılar. Hökmü Allah, Allah bilir, Allahın hökmü bunlar. Amma bircə şeyi bilərəm ki, bu Allahın hökmündə kiminsə namərd, xain, iblis barmağı var. Bu təkəcə bizim taleyimiz deyil, Allahın əliynən yazılan taleyimiz deyil, kimdisə, bizim taleyimizlə oyun oynayır.

Əminəylə Gülnisənin yaşadığı karvansara xiyaban qapısı ağzında idi. Ənzəlidən Təbrizə köçürülənlərin çoxusu bu karvansarada yerləşdirilirdi. Bir neçə gündən sonra əlacı, başqa yerdən umudu kəsilənlər, əli iş tutan kişilərin bəzisi karvansaranın yaxınlığında, lap o xalça karxanasının ətrafında balaca, xırda dükənlər açmağa başladılar. Bu dükənlərdən birisi «qənnadı» - şirniyyat dükəni idi, ucuzbəsər, bizim yerlərdə balıq konfet deyərtilər, amma balıq konfetin içində hardasa meyvə əzintisi olurdu. Bu işə yox, yalnız şəkərdəndi: ustanın özünə məlum olan üsulla şəkəri əridib, sonra onu əlləriynən dartır, dartır, dartır, saatlarla evirib-çevirib həmin o balıq konfetlərin kəsilə biləcəyi bir şəkərlə salırdı uzun-uzun lülələrlə. Ətrafdakı uşaqlar, xüsusilə Bakıda başqa şirniyyat görmüş uşaqlar analarından aldıkları qəpik-quruşla gəlib burdan həmin şirniyyatdan alıb yeyirdilər. Bununla çay içənlər də var idi.

Yeni çay var idi ki, içən də ola? Düzdü, müəyyən xeyriyyə təşkilatlar həmin bu köçkünlərə, sürgünlərə ərzaq gətirirdilər, evində xörək bişirib gətirən arvadlar vardı. Nəzir hesabına, ehsan hesabına xörəklər bişirib gətirən xeyriyyəçilər var idi. Amma bütün bunlara baxmayaraq quyunun dibində su olmalı idi. Hər halda bu balaca dükanlarda əli iş tutan kişilər bir növ çax-çux edirdilər ki, ta əllərinə bir qədər pul keçirdib ya kirayə ev tutsunlar, ailələrini köçürsünlər, ya xırdaca bir daxma satın alsınlar. Bundan ötrü çalışırdılar. Amma bunların içində bir dükan xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Bu, Çolaq Əzizin dükanı idi. Bir növ komisiyon dükanı idi; yeni adamlar gətirib buraya öz pal-paltarından, ev əşyasından - nəyi vardısı, gətirib qoyurdu və sonra kimlərsə yerlilərdən-zaddan gəlib alırdılar, həmin puldan müəyyən faiz çıxıb qiymətini sahibinə verirdi. Sürgün arvadların ümid yeri idi bu dükan. Sonralar Çolaq Əziz milyonə çevrilsə də, amma hələlik sürgün arvadların yeganə ümid, pənah yeri idi. Elə Əminə də çarəsizlikdən birinci dəfə buraya müraciət elədi. Buraya müraciət elədə deyəndə, Saminənin müşayiətiylən, Saminəylə birlikdə gedirdi həmin dükana, sirrini ona açmışdı, Saminəylə birlikdə gəlmişdi bura. Əvvəl evdə, evdə deyəndə ki, karvansaranın hücrəsində, Gülnisəylə bir yerdə yaşadığı otaqçada öz boxçasını açdı, içindən gəlinlik örpəyi - zəkiyyə örpəyi çıxartdı. Balasına qarşıdan qılınc kimi gələn qısa pal-paltar almalı idi, yeyib-içməli idilər, özü də, körpəsi də. Odur ki, zəkiyyə örpəyi qoltuğuna vurdu, Saminənin yanına gəldi. -Bacı, mən bu örpəyi satmaq istəyirəm. Görəsən bu arada-bərədə alan olar?

Saminə örpəyi diqqətlə gözdən keçirdi. Anladı ki, bu, gəlinin nişan örpəyidi, bəxt örpəyidi, qəlbi sızıldadı. Amma neynəməliydi? Özünün də Əminəyə hər dəfə etdiyi ərzaq yardımından başqa bir şeyə gümanı gəlmirdi, dedi:

-Vallah, bacı, gözəl örpəkdi. Bu aralarda, kasıb-küsub, füqərə yeridi; buralar belə şeyi almağa pul tapmaz. Amma budey, burda sizinkilərdən, sizinən gələnlərdən biri bir dükan açıb, belə malları alır, satır başqalarına, kimlərsə. Dur, gedək ora, baax orda, deyəsən adı da Əzizdi.

Əminə dərhal anladı. Gəmidə görmüşdü bu Çolaq Əzizi. Çoxlarıyanan dilləşir, söhbətləşirdi. Gələndən sonra qulağı da çalmışdı ki, Çolaq Əziz burda dükan açıb, amma nə dükan olmağını bilmirdi. Qərəz ki, qadınlar bir-birinə qoşulub Çolaq Əzizin dükanına gəldilər. Dükan adi taxtalardan, fonerdən düzəldilmiş balaca bir yer idi, piştaxtası var idi, piştaxtanın yanında da bir malları göstərmək üçün yer var idi. Bir neçə kətillə də qoymuşdu Çolaq Əziz, gəlib-gedən, bazarlıq eləyib çənə döyənələrçün.

Qadınları görəndə kimi kimsəsizlərdən birinin nəyə satmaq istədiyini anladı. Alıcıya oxşamırdılar. Soruşdu:

-Nə deyirsiniz, ay bacılar, nə gətirmisiz? Utanmayın, gəlin. Nə olacaq, mən də sizin əminiz, mən də sizin dayınız, - bu sözlərlə qarşıladı Çolaq Əziz Əminəni.

Əminə utana-utana yaylığı açdı və içərisindən zəkiyyə örpəyi çıxartdı. Bu ağ, dördkünc, krebdişin örpək idi, küncələrinə ağ ipək sapla əl işi gözəl tikmələr tikilmişdi. Ağ, ipək saçağı var idi. Ağ gün üçün hazırlanmış bəxt örpəyi idi. Əziz belə örpəkləri Bakıda çox görmüşdü. Bilirdi bunu, tanıyırdı ki, zəkiyyə örpəkdi.

-Ləkəsi-zadı yoxdu, bacı?

-Yox, ay qardaş! Heç örtmüşəm ki?... Bir dəfə-iki dəfə, bilmirəm. Hara gedirdim, örtəm? Elə toy gecəsi başımdan götürüləndi.

Əziz bu sözə etibar eləmədi-elədi, ya nəydisə, hər halda örpəyi götürüb gözü bərabərinə qaldırdı, açdı, əllərini aralayıb, qollarını uzadı, bir az aralıdan baxdı örpəyə. Diqqətlə gözdən keçirdi, büküb piştaxtanın üstünə qoydu. Əlilə sığallayır kimi yastılatdı və soruşdu:

-Neçəyə verəcəksən, ay bacı?

-Nə bilim, qardaş, qiymət bilirəm? Sən özün Allah xətrinə...

Məşədi Saminə səbr eləmədi. Çolaq kişinin zıqqılığından narazı qaldı. Görünür, bir neçə dəfə buraya gəlib görmüşdü Əzizi, dedi:

-Əyşi, görürsən ki, qət-əcərri şeydi. Bədbəxtin əri gəlib çıxmayıb.

-Gələr çıxar, inşaallah.

-Allah ağzından eşitsin. Amma duadansa, əliuşaqlıdı, zəhmət içindədi. Bax, görginən, qət-əcərri şeydi, nə qiymət qoyursan?

Əziz hələ də diqqətlə örpəyə baxırdı:

-Nə deyirəm ki? Qoysun qalsın, gələn-gedən baxar, qiymətləşərəm, görüm nə verirlər.

Yenə Məşədi Saminə dözmədi:

-Əyşi, yəni özün bilmirsən ki, bunun qiyməti nə olar? Heç olmasa, bir ağızarası desənə bir söz.

Yenə Çolaq Əziz ağız süründürməsi cavab verdi:

-Baxaram da, indi, nə olacaq. At olmayacaq, dəvə olmayacaq. Sabah bir gələr, baxaram, deyərəm.

Qadınların əlacı kəsildi. Örpəyi Əzizdə qoyub dükanı tərk etdilər. Dükandan bir azacıq aralanan kimi Məşədi Saminə hirsli-hirsli dedi:

-Elə zıqqı kişidi, incimə, sən Allah. Düzdü siznən gələnlərdəndi; amma namərddi, bir köpüklük adama oxşamır.

Çarəsiz Əminə dedi:

-Bacı, elə bilirsən biznən gələnlərin hamısı yaxşı adamdı, seçmədi? Heç içində nacinsi yoxdu?

Yenə də Saminə hirsini yeyə bilməmişdi.

-Düzdü, mən başa düşürəm. Alverçinin ata-anası olmaz, qohum-əqrəbası olmaz. Amma hər halda gerek başa düşə də ordan özünən birgə gələnlərin vəziyyəni.

-Vallah, nə bilim, bəlkə başa düşəcək?

-Allah Kərimdi.

-Məşədi bacı, sən Allah, sənə zəhmət də olsa, mən onun yanına tək getmək istəmirəm. Sabah əlin ev işindən qurtaranda zəhmət çək, gəl, bir yerdə gedək onun yanına. Uşağı yenə bacıya tapşırıb gedəcəyəm.

-Yaxşı, gələrəm, nə vaxtbazlıqdı? Qurbandı sənə mənim vaxtım. Elə evin yer-yığışını eləyən kimi gələrəm, bir yerdə gedərik. Onun öhdəsindən yenə gəlsəm, mən gələrəm. Sənin nəm-nümüvə, o, boğazuvu kəsəcək.

-Nə deyim vallah.

Onlar ayrıldılar. Əminə öz otaqçalarına Gülnisənin yatmış İslama nəzarət elədiyi evə tərəf, Məşədi Saminə də öz həyətinə doğru yollandı.

Əslində Xiyaban-qapısı ətrafında bazar olmamalıydı. Yox idi də əvvəlindən. Düzdü, ətrafdakı karvansaralar bəzən dolardı, karvanlar gələrdi haçansa. Amma indi şimaldan gələn karvanların arası kəsilmişdi, çoxdan idi ki, bu karvansarada karvansaralıq demək olar ki, qalmamışdı. Amma hər halda sürgünlər buraya yerləşdiriləndən, bu ətrafdə xırda dükanlar açılandan bəri Xiyaban-qapısı ətrafı bir növ bazara çevrilmişdi, canlanmışdı. Buraya saysız-hesabsız tabaqqılar gədir, cürbəcür meyvəcat, cürbəcür şirniyyat satanlar gəlirdi. Səhər tezdən sələb satanların səsini eşidirdin:

-Səələb, səələb...

Ya bir tэндirdе, kцzde bişirilmіş ađ uđundur, qend-şekер uđundurunu başında gездirеn tabaqçı qışqırırdı:

-Ləbu sineyi-məlhəm.

Bu sürgünlərdə səhərdən-axşamacan ösgürəkdən bođulanlar olsa da, gəmidə soyuqlayanlar olsa da, sinə məlhəmi ləbi almağa kar hardaydı. Odur ki, sələb satan, ləbu satanların bazarı o qədər də yaxşı getmirdi; işləri o qədər də xeyirli deyildi. Buraya dilənçilər də gəlirdi və ümumiyyətlə, burada dilənçi çox idi. Biri xüsusilə nəzəri cəlb eləyirdi. Biri deyəndə ki, yeni «ikimərtəbə dilənçi» deyərdilər ona. Altdakının ayaqları sağlam idi, üstdəkinin gözləri. Altdakı yeriyə bildiyi üçün ayaqları olmayanı - gözlünü öz çiyinlərinə almışdı. Yuxarıdakının gözləri, aşağıdakının ayaqları bu iki dilənçini gəzdirirdi. Və heç yerdə tayı-bərabəri olmayan bir üsulla bu iki dilənçi gəzib dolaşır və oraya-buraya sürgün olunmuş bədbəxtlər «özündən yuxarıya baxma, özündən aşağıya bax» məsəlindən çıxış eləyir, «zəngliynən zəng döymür», öz bədbəxtliklərinin qarşısında bu bədbəxtlərin həyatını daha dəhşətli hesab edirdilər. Buralarda, karvansaranın bir tərəfində lap Bakı küçələrində olduğu kimi - Həmşəri palanında olduğu kimi, 10-12 yaşında ođlan uşaqları, yeniyetmələr divarın dibində oturub arabir meyxana deyirdilər. Bu meyxanalar sadə, bəsit, bəzən gülməli olduğu üçün nəzər-diqqəti cəlb eləyirdi. Böyüklər də hətta ara-sıra dayanıb qulaq asırdılar.

Mən nə deyim sənün gözüvə-qaşuva,
Soyuq su tökərəm isti aşuva,
Şairliyin dəysin sənin başuva...

Belə-belə atmacalar nəzərləri cəlb eləyirdi. Bəzən ayaq tuturdular.

Ay can alan candı, Saray bağları
Bađı-gülüstandı, Saray bağları.

Qocalar öz aralarında danışırdılar:

-Hardadı indi saray, a bala? Qaldı, qaldı gözüne qurban olduğum o tayda. Əl çatmaz, ün yetməz...

Yerlilərdən biri deyirdi:

-Saray burda, nə qədər istəyirsən...

Sürgün deyirdi:

-Yox qardaş, bu saray o saraydan döyül.

Uşaqalar dinləyə-dinləyə susur, daha meyxananı davam etdirmirdilər. Qoca sürgün kişinin gözləri yaşla dolurdu. Bunu gören Təbrizli qardaş deyirdi:

-Uçurtsun Allah onu; evini yıxsın Allah, necə ki, yıxdı. O boyda Nikolayı endirdi taxtdan.

-Bə nə bimişdin? Sən İmam Rzaya top atarsan, Allah qəbul eləyər onu? Allah da baxar durar? Allah səninçün qarğa döyül ki, göz çıxarda. Gec elər, güc elər. Geci daha güclü olar. Elə bu Sovetdən də gözüm su içmirdi əvəldən. O da elə Nikolayın yoluynan yeriyyir. Bundan o yanası yoxdu.

Sürgün kişi başını tərپətməklə “hə” deyirdi. Amma ürəyinin harasındasa 37-ci il tərپənirdi. Hətta burda - sürgündə, Təbrizdə, bu karvansaranın böyründə belə sovet hökuməti əleyhinə danışıla bilən bir söz onu qorxudurdu.

-Birdən eşidərlər, İlahi, burdan hara sürgün eləyərler? Sibirə sürgün eləyərler? Buralar heç olmasa, bir az istidi. Uşaq-muşaq birtəhər dolanır. Öz elimiz, öz adamlarımız, öz dilimizin içidi. Sibirə sürgün... Lənətə gəlsin belə dünyanı. Dünyanın çox ağır vaxtına düşdük. Can balalarım, - deyə o, bir az əvvəl meyxana deyən uşaqlara baxıb düşünürdü, - can balalarım, bədbəxt balalarım, bu yaşınızda sürgün, bu yaşınızda qürbət, bu yaşınızda möhtaclıq. Allah özü qorusun sizi, ay mənim balalarım, Allah özü qorusun.

Gülnisə də eşitmişdi. Əminəyə də demişdi. Demişdi ki, Təbriz xanımları çox şux, şən insanlardı. Musiqini, rəqsi sevərlər. Təbrizli evində həmişə qaval olar. Ayrı musiqi aləti olmasa da, o qavalı çala-çala, o qavalı dınqıldada-dınqıldada Təbriz gözəlləri elə havalar oxuyur ki... Günlərin bir günündə belə də oldu. Yəni bunun şahidi oldu hər iki rəfiqə.

Hamama getməyə hazırlaşdılar. Hazırlaşdılar deyəndə ki, xırım-xırdalarını qoltuqlarına vurub, pal-paltarlarını boxçaya yığıb yaxındakı hamama yollandılar. Uzaqdan görünürdü: Hamamın qabağında qırmızı fitə asılmışdı. Bu o demək idi ki, bu gün hamam qadınlar üçün işləyir. Onlar həmin hamama doğru gedirdilər. Birdən qulaqlarına darvazalardan birinin dalından qaval səsi gəldi. Çoxdan musiqiyə, mahnıya, nəğməyə, muğama həsrət Gülnisə Qarabağın bu gözəl səslə qızı, bu ziyalı qızı ayaq saxladı, Əminənin də dirseyindən tutub saxladı.

-Dayan, - deyə pıçıldadı, - dayan bir qulaq asa, görek nə oxuyur?

Darvazanın o üzündən kədərli bir səs, maraqlı ki, qəzəl deyildi, elə bil bugünkü həyatı: Təbrizin, bütünlüklə Güney Azərbaycan xalqlarının Ərdəbil, Miyanə, Sulduz, Tufarqan, Məşkin, Şəbüstər - bu şəhərlərin qürbətdə olan kişilərindən birinin gəlini öz millətinin, öz bacılarının taleyini oxuyurdu muğam üstə.

Təzkirəsin aldı ələ,
Canıma saldı vəlvələ,
Yarım gedib, nə vaxt gələ
Qəmli könlü fəryad elə.

Sənin ilə könlüm xoşdu,
Necə görüm yerin boşdu?
Yarın qəfəsdə bir quşdu,
Tez gəl, onu azad elə.

Əmoğlu can, səni Tarı,
Dön, bir də bax mənə sarı!
Yıxıldı könlüm divarı,
Gəl-gəl, onu abad elə.

Ümid gözəl şeydi. Bu səsdə bir ümid var idi. Amma Əminə nədənsə birdən ətrafa baxındı. Darvazaya tərəf gələn, onlara təəccüblə baxan bir kişi gördü. Tez Gülnisənin dirseyindən dartdı.

-Bacı, evlərinə gələn var. Gəl gedək, bacı, gəl gedək.

Onlar yavaş-yavaş darvazadan ayrıldılar. Qapının açılıb-örtülməsi ilə içəridəki səs də kəsildi. Əminə birdən dönüb baxıb gördü ki, Gülnisənin gözlərindən o mahnıdakı kədər dolu yaşlar tökülür. Elə həmin gün xəbər çıxdı ki, Tehranda partlayış olub. Bunu hamamdakı arvadlar da pıçhapıçla danışdılar; qışqıranı da var idi. Hamamın daire səkisinin üstündə balaca xalçalar salınmış, boxçalar qoyulmuşdu. Gülnisəylə Əminənin boxçaların altına salınmaq üçün xalça olmadığından yalvar-yaxarla hamamçı xanıma təhvil verdilər.

-Eybi yoxdu, eybi yoxdu, bacı, başa düşürəm, sürgünə gəlmisiz, o taylısız. Eybi yoxdu, qoyun qalsın məndə, çıxanda götürərsiz.

Yuyundular, geyinib çıxdılar. Küçədə artıq hiss olunurdu ki, adam adama deyir, söz gəzir.
-Tehrandada partlayış olub. Hərbi bazadamı, hərbi zavoddamı...

Tehrandada hərbi zavod nə gəzirdi? Hərbi hissələrin birindəmi, partlayış olub. Deyirdilər, silah anbarında olub partlayış. Deyirdilər əsləhə anbarında olub partlayış. Adamlar, xüsusilə, mühacir kişilər bir-birinə qarışmışdı. Qorxurdular. Və bu qorxu səhəri günü özünü göstərdi. Bütün Təbrizdə, Miyanada, Ərdəbildə, başqa yerlərdə olan sürgünlərin gözə dəyimlilərini, gözə görünənlərini yığıb İranın cənubuna, o ilan mələyən düzlərə, ərəblərin daha çox məskun olduğu yerlərə sürgün elədilər, köçürtdülər, bir sürgündən o biri sürgünə. Halbuki deyilənlər əsla doğru deyildi. Uydururdular: deyirdilər guya bolşeviklər partlatdırıb, deyirdilər guya şürevilər partlatdırıb. Bu partlayışı köçüb gələnlər İrana ziyan vurmaq üçün qurublar. Hamı da bilirdi ki, sürgünlərin, bolşevik deyilənlərin, şürevi deyilən bu bədbəxtlərin heç birinin nə partlayışla, nə bu bina ilə heç bir əlaqəsi yoxdu. Amma məlum mənbələrdə bildirdilər ki, bu partlayış, İranın hakim dairələrini, xüsusilə şah və onun vüzərasını, məiyyətini, yaxınlarını qorxuya salmaq, onları, hardasa, almanlardan uzaqlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Dünyanın hər yerindən müharibənin - dünya müharibəsinin iyi gəlirdi. Avropa artıq almanlar tərəfindən fəth olunmuşdu. İranın daxilində də azad xanlar baş qaldırmağa başlamışdı. Bunların hamısında şürevi barmağının - sovetlərin əli olduğunu bilənlər yaxşı bilirdi. Belə lazım idi sovetlərə. Belə lazım idi, çünki Hitlerin Sovet İttifaqını fəth etmək xəyalı dünyanın anlayın şəxsiyyətlərinə məlum idi və sovetlər heç cür öz böyük cənub sərhədlərini alman nəzarəti altında qoya bilməzdilər. Bütün siyasət buna bağlı idi. Bu məntiqdən şübhələnən İran hakim dairələri İrana sürgün olunanların heç birinə Araz boyu kəndlərdə yerləşmək imkanı vermədi. Buralarda qohum-əqrəbası, tanışları olanlar belə öz əqrəbası yanında yaşaya bilmədi. Əminəyənin Gülnisənin vəziyyəti pis idi. Heç birisinin ərinin soracağı çıxmamışdı.

Günlərin birində qapılarına Baxış kişi gəlib çıxdı. Baxış kişi dostu, qonşusu İslamın övrətinin burada olduğunu öyrənmişdi. Gəlmişdi ki, ona başsağlığı versin, İslam sarıdan.
-Gözləmə, İslamı, bacı, - deyəcəkdi, - sənə dalıncan, bu yana keçdiyini bilməyib bədbəxt oğlu, sənə dalıncan o taya sərhəddən qaçaq keçmək istəyib və elə bu taydaca vurulub.

Belə deyəcəkdi. Deyəcəkdi: «Allah rəhmət eləsin». Deyəcəkdi: «məhəbbətinin, öz adını qoyduğu balasının və sənə məhəbbətinin qurbanı oldu», belə deyəcəkdi. Amma deyə bilmədi. Qadınların vəziyyətini, nigaran gözlərindəki fəryadı duyunca dedi:
-Əminə bacı, gəlmişəm səni də - bizi sürgün eləyirlər Əhvaza - gəlmişəm səni də özümüzə aparaq. İslam qardaşa da xəbər göndərəcəyəm, bilsin ki, bizim yanımdasən, sizdən nigaran qalmasın. Gəlib elə bizim yanımdan birbaşa özü götürüb aparsın sizi.

Belə dedi və Əminəni, onunla birlikdə Gülnisəni də - hər ikisini götürüb öz uşaqları ilə birlikdə Cənuba apardı.

Baxış kişi işin əslini yaxşı bilirdi. Belə faciələr tək-tək olmamışdı. Bir çox bölünən, sərhəd balğanandan sonra ayrı düşən ailələrin faciəsiydi İslamın başına gələn. O aydan yuxarı Ənzəlində hər gələn gəmini qarşılamaş, Əminədən soruq tuta bilməmişdi. Dönə-dönə qonsulluğa müraciəti də cavabsız qalmışdı. Nəhayət özü, gizlicə sərhədi keçmək qərarına gəlmişdi. Gəlmişdi...

İslam kişi sərhədçi məntəqəsindən aralı dayansa da, Arazın sarı lilli, bulanıq suyunun axarını seyr edirdi. Elə bil ki, çayın axar sularının hər lilli damlası onun qanlı, bulanıq göz yaşları idi. Balası qalmışdı o tayda. İlahi, axı sevdiyi xanımı, gülü, sevgilisi qalmışdı o tayda. Burdan o

yana qaçıb gedənlərin başına nələr gətirildiyini eşidirdi. Buna baxmayaraq kişinin gecəli-gündüzlü fikri qovulduğu üzə keçmək idi. Bircə dəqiqə görəydi?

-Arazı ayırdılar, - deyirdi,
Qumunan qayırdılar
Mən sizdən ayrılmazdım,
Zülmünən ayırdılar.

Ayrımışdılar zülmünən, ayrımışdılar. Atalar ağlamaz. Ər igidlər, kişilər ağlamaz. Amma İslamın göz yaşları bu saat Arazdan da coşğun axırdı. Qanlı göz yaşları Arazın lilli suyundan da bulanıq idi. İntəhası o sarıydı, bu qırmızı. Dərdi, dünyası o üzdə qalmışdı. Sevinci, məhəbbəti - Kəbutəri, balası - nəyi vardısı, insan fərəhi - nəyi vardısı, o tayda qalmışdı, o tayda.

Bircə bu lilli suları keçə bilsəydi...

...Açılan iki güllə bu arzuya, bu həsrətə son qoydu. Heç bilinmədi ki, o tayınmı, bu tayınmı gülləsi sərdi onu iki bölünmüş, amma «neytral zona» deyilən torpağa... Allah sənə və sizə rəhmət eləsin, məhəbbət qurbanları!..

Məscidin içərisində şübhəsiz, basırıq idi, amma ətrafında da xeyli adam özünə yer eləmişdi. Burda bacarıqlı kişilər palçıqdan manqal, kürə düzəltdirmişdilər. Tapılan çır-çırılı ilə burda manqalları alışdırır, kürələrdə Cəmiyyəti-Xeyriyyənin bu biçarələr üçün pay gətirdiyi ərzaqdan nə isə bir şey bişirirdilər. Bu palçıq kürələri gördükcə, bu palçıq kürələrində əlləşdikcə Gülnisə öz-özünə pıçıldayırdı:

Palçıqdan aftafanı Darwin gəlib yaparmı?
Bu sirri kim açardı, iranlı olmasaydı?

Manqal onun yaşadığı Bakıda artıq çoxdan muzeyə verilmişdi. İndi Bakıda pilətə var idi - neft pilətəsi, gur-gur pilətə, pilətədə hazırlayırdılar yeməyi. Burda isə onlar yenidən 30-40 il, 50 il qabağa qayıtmışdılar, manqal tütülədirdilər, kürə qızardırdılar və bu kürənin üstünə iki balaca mil qoyub, millərin üstündən tapdıqları balaca qazançada, ya tavada nə isə yumurtadan-zaddan, bir şey bişirirdilər.

Baxış kişi əvvəl onları Ərdəbilə aparmaq istəmişdi. Deyirdi ki:

-Ata-babam hardansa Ərdəbildən olub. Bəlkə bir uzaq-yaxın qohumdan-zaddan tapdım.

Amma sonra fikrini dəyişdi. Qulağı çaldı ki, Ərdəbildə 41 məscid var. Hamısının da içi dolu, həyəti doludu. - Hara gedirəm? - deyə düşündü, getmədi. Onsuz da Ənzəlidə gəmidən düşən kimi onların hamısını, bütün gəmidən düşənləri aparıb böyük, nəhəng Nobel parkı vardı, o parka yığmışdılar. Orda yüksək bir kürsünün üstündən bir məmur adları, familiyaları çağırırdı, gəmidən düşənləri çağırırdı. Soruşurdu adlarını, yerlərinin adını, hansı kənddənsən, hansı şəhərdənsən? Və təzkirə verirdilər, gedirdilər həmin kəndlərə, həmin şəhərlərə getmək istəyənlər. Bəzilərinin o yerlərdə heç kəsi qalmamışdı. Buna baxmayaraq yenə də... Amma Araz boyuna yox, Tehrana yox. Elə ona görə də Baxış kişi burdaca - məscidin yanında bir ev, balaca bir daxma kirelədi. Həyət sahibi bu daxmanı onlara demək olar ki, pulsuz verirdi. Onsuz da yol pulu kimi Nobel parkında onlara verilən 3 tükənlə heç yerə gedib çıxma bilməyəcəkdilər.

Hər cümə axşamı gedib Nəzmiyyədə qeyd olunmalı idilər. Bilinməliydi ki, bunlar qaçmayıblar, başqa bir yerə getməyiblər. Hər cümə axşamınkı qeydiyyat demək olar ki, çox ağır keçirdi,

təhqiramiz keçirdi. Bu «mühacir» adı taxılmış adamlar doğma torpaqlarında qərib idilər, hicrətdəydilər. Qərəz ki, həyətdə palçıq kürənin üstündə köhnə bir çaydanda, bunu da onlara ev sahibəsi vermişdi, çay qoyurdu Gülnisə. Baxış kişi həyətdə girdi, çaydanı gördü.

-Eh, - dərindən bir ah çəkdi, - Gülnisə bacı, simavər çayıyçün burnumun ucu göynəyir. Nə olaydı, bir simavər olaydı, həmin o kürədəki qızarmış kömürdən tökəydin o simavərə, bir az keçəydi, dızılısı qulağımda əməlli-başlı bir hava çalaydı. Oturaydım böyründə, tökəydim piyalələrə, fincanlara simavər çayını. Nolar ki, qənd yandırıb çay eləyirsən? Qənd əvəzinə, şirni əvəzinə möyücnən içirik çayı, kişmişnən içirik... Eh, bacı...

Yaşmaqlanmış Gülnisə bu həsrət mahnısını eşitdikcə gözləri dolurdu, bir söz demirdi. Ürəyində deyirdi:

-Allah ürəyindəkiləri yetirsin, Baxış qardaş. Allah sən namusda, sən qeyrətdə kişiləri millətə çox görməsin, Baxış qardaş. Söznən danışırısan dilnən deyirsən, amma sözündə, səsində bir yanıqlı həsrət mahnısı səslənir, Baxış qardaş. Allah tezliklə sən də o taydan balalarının sorağını gətirsin. Qovuşasan sən balalarına, məniynən Əminə yazıq da külfətlərimizə, baş yoldaşımıza.

Qərəz, dünyanın işini bilmək olmaz. Çaynıq qaynadı. Əminə Gülnisədən əvvəl cəld çaynıki qaldırıb yandırdığı bir dişləm qəndi balaca çaydan olmadığından elə iri çaydanın içinə atdı. Döşünə bağladığı döşlük əvəzi köhnə dəsmalla çaynıkin o yan-bu yanını sildi. Yay idi, həyətdəki tut ağacının kölgəsində bir süfrə düzəldirdilər. Arvadlar süfrəyə bir az əvvəl bişirdikləri kələm dolmasını qoymuşdular. Üstünə vurmağa turşu-şirin olmamışdı, elə-belə kələm dolması. Baxış kişi dərdi başa düşürdü. Qoltuğunda gətirdiyi səngəyi süfrəyə qoydu. Qadınlara ürək-dirək vermək üçün zarafata keçdi:

Yedin kələm dolması,
Çıxdı babovun ombası.

Heç süfrə yığılmamışdı ki, darvaza döyüldü. Qadınlar dönüb darvazaya tərəf baxdılar, gözlərində nigarançılıq, həsrət. Baxış kişi son tikəsini ağızına qoyub ayağa qalxdı. Evdə kişi olanda qapıya qadın getməz. Baxış kişi çuxasını düzəldə-düzəldə qapıya getdi. Darvazanı açdı. Tanımadığı bir adam idi.

-Bağışlayın, Baxış kişi...

-Baxış kişi mənəm.

-Qardaş, deyirlər, bizim ev əhli sizdədi.

-Hə, yəqin Gülnisə bacını deyirsən. Çünki Əminə bacının ərini tanıyıram.

Bu söhbətdə Gülnisə özünü darvazaya yetirdi.

-Rəşid...

Rəşid darvazadan içəri girdi. Baxışdılar. Baxışları qucaqlaşdı, qol-boyun oldu. Hər iki tərəfdən Baxış kişi, Əminə, onlardan sonra ev sahibi həsrətli ər-arvadı dövrəyə almışdılar. Bu iki mühacirin, didərginin qovuşması çoxdan bəri Gülnisəni sevən, bacı kimi əzizləyən Əminəni elə kövrəlmişdi ki... Bir tərəfdən ağlayır, o biri tərəfdən sevinirdi. Ürəyində bir ümid çırağı yanmışdı. Bir gün bəlkə İslam da beləcə qapını döyəcək və onu - Əminəni və balasını götürüb gedəcəkdi. Bir gözündə həsrət, nigarançılıq, bir gözündə sevinc Əminə özünün gözəl, şirin dilli, gözəl səslə, sevimli rəfiqəsinə məhəbbət hissilə baxırdı.

-Şükür sənə, Xudaya, - deyə düşünürdü, - heç olmasa o, öz ömür yoldaşına, öz baş yoldaşına qovuşa bildi. Allah bütün mühacirlərə, Allah bütün sürgünlərə qismət eləsin. Bütün yiyəsiz qalan qadınlara, arvadlara, uşaqlara qismət eləsin Allah, böyük Allah, əlinin üstündə əli olmayan böyük Allah, gözə görünməyən böyük Allah özü xilas eləsin hamını beləcə.

Əminə hələ də İslamın başına nə gəldiyini bilmirdi. Baxış kişi faciəni ona danışmamış, acıyırdı. «Zaman keçər, İslamın yoxluğuna adət edər. Onda...» - düşünürdü Baxış.

Qız özünü yaman unutmşdu. Fikri, xəyalı yalnız onun yanında idi, onun yanında. Məgər Səfər onunla bir can deyildi? Canın yarısı orda qalmışdısa, Əsmər neynəyə bilərdi? Gəmiyə mindilər. Gəmidə gördükləri nəzərinə də gəlmirdi. Harda qaldılar, neynədilər? Fərqi deyildi. Camaat danışdı ki, «bizi aparıb Nargin adasında dənizin dibinə tullayacaqlar». Başqaları deyirdi ki, «yox, Sibirə sürgün eləyəcəklər». Bunların heç birisi eyninə də gəlmirdi Əsmərin. Bəlkə heç eşitmirdi də. Bircə şeyi fikrləşirdi:
-Səfər, sənsiz mən necə olacağam?

Söhbətlər o qədər pıçıltı ilə yavaş-yavaş gedirdi ki! Adamlarda bir qorxu - 37-nin qorxusu elə yer eləmişdi ki, demək olar ki, Əsmərin bu pıçıltıları eşitməməyi də bəlkə təbii idi. Heç kayutaya da keçmədi. Yəni kayutada yer də yox idi. Amma hər halda kayutaya keçə bilərdi. Göyertədə bir küncə sıxılıb oturmuş, dizlərini qucaqlamışdı. Ətrafında nə baş verdiyindən, kimin neynədiyindən xəbəri yox idi. Əlbəttə, Nargin söhbəti getdikcə uzaqlaşdı. İndi adamlar yalnız gəminin Krasnovodska - Türkmənistan sahillərinə çatacağını, orda başlarına Sibir beləsinin gələcəyini düşünürdülər. Gecəni səhərə qədər belə keçdi.

Bir neçə dəfə anası, tanış-biliş, qohum-əqrəba, Əsmərin yanına gəldi, amma qız elə dizlərini qucaqlayıb bükülüb oturmuşdu. Yerindən tərənəmirdi; heç kəsi eşitmirdi. Nə su istəyirdi, nə çörək istəyirdi. Yadına heç nə düşmürdü, Səfərdən başqa. Ağılında, ürəyində, qanında, hüceyrələrində heç nə yox idi. Yalnız Səfər var idi. Öz-özünə düşünürdü. Ürəyində Səfərə məktub yazırdı: «Əzizim, mehribanım, nə deyə bilərəm sənə, Səfər? Gedirik. Sən onu bil ki, mən səndən başqa heç kimin haqqında belə düşünmürəm. Elə bilmə ki, qürbət ellərdə, yad ölkələrdə səni unudacağam. Qəbrimin üstündə bir qarış ot da bitmə, Səfər, səni unutmayacağam, unuda bilməyəcəyəm. Bilirəm ki, sən də məni elə istəyirən. Amma sənə bir sözüm var. Bu sözümü eşit, Səfər. Bacara bilsən, heç olmasa, sənə məni unut. Bacara bilsən, başqasına evlən, göz bəbəyim! Oğlun-uşağın olar. Qızın olsa, mənim adımlı verərsən. Mənim ətrimi ondan alarsan - balandan. Səfər, Səfər, göz yaşlarını görəndə yandı ürəyim. Səni gözüyaşlı görə bilmirdim. Qollarımda, əllərimdə, saçlarımda əllərinin təması duyumam, Səfər. İstərdim ki, bu hisslər məni heç bir vaxt tərk etməsin.»

Səhər açılırdı. Artıq adamlar Krasnovodska deyil, İrana gəldiklərini anladılar. Uzaqdan bayrağı gördülər - İran bayrağını, Ənzəli körpüsünün üstündə ucalan İran bayrağını gördülər və kişilərin bir çoxunun sinəsindən bir «urra» səsi qopdu. Bu «urra» Sibirdən ayrılmaq, Sibirdən xilas olmaq, belələrdən xilas olmaq kimi gəlirdi onlara. Hamısı elə düşünürdü ki, azadlığa çıxıblar, azadlığa çıxacaqlar, Sibirdən xilas olublar. Gəmidən düşdükləri İran körpüsündə, İran gömrüyündə keçirdikləri əziyyət də bu gecəkilərin üstünə gəldi. Əlbəttə, körpüdə bəziləri öz əzizlərini, qohum-əqrəbasını qarşılayırdı, bilənlər var idi. Əvvəlcədən gələn kişilərdən bəzisi arvad-uşağını qarşılayırdı burda. Bunların içində Baxış kişi də vardı. Arvad-uşağını neçə gün idi ki, körpüdə gözləyir, Bakıdan gələn gəmilərə ümidlə baxırdı. Nəhayət ki, bu gün baxtı işlədi. Ailəsinə qovuşdu.

Gömrük yoxlaması bitəndən sonra mühacirləri yığıb bir sürü kimi, böyük bir dəstə kimi Nobel parkına apardılar. Nobel parkında hərə bir kətilin, hərə bir taxta oturacağı üstündə əyləşib, ailəliklə baş-başa verdilər. Burada artıq Cəmiyyəti-Xeyriyyə əmələ gəlmişdi. Əvvəldən gələnlərin təsirilə, köməyilə. Cəmiyyəti-Xeyriyyənin nümayəndələri gətirib burada - parkda gecələməli olanlara bir parça çörək, su, çay - çay gətirən də var idi - verirdilər. Səhərdən saylama başlandı. Bir hündür kətilin üstünə çıxmış məmur bir-bir adamları çağırırdı. Dünəndən bəri, Bakıdan çıxdığından bəri dilinə heç bir şey vurmayan, büzüşüb, dizlərini qucaqlayıb oturan Əsmərin də atasını çağırırdılar.

-Kişi, hardansan?

-İndi heç yerdən, ay bala! Ulularım vaxtilə Ərdəbildən olub. Ərdəbil tərəfdə bir Qışlaq kendi var idi, ordan idilər. Dədəmin yanında neft mədənlərinə getmişdim, körpə vaxtında.

-Yaxşı kişi, al sənin kağızuvi, bu da sənə 3 tükən yol pulu. Gedirsən burdan birbaşa dədənin kəndinə.

Əsmər bunları da eşitmirdi, bunlara da biganə idi. Gecəni burada - Ənzəli məscidinin heyətində, hücrəsində keçirdilər. Yenə də Əsmər hamıya laqeyddi. Öz düşüncələrinə dalmışdı: «Yanıram, Səfər, yanıram. Sənsiz yaşamaq mənə qismət olmayacaq. Bu son məktubumu sənə çatdıran olsaydı... Bu son məktubumu oxuya bilsəydin... Axtarıb tapa da bilməyəcəksən məni, Səfər. Bu dərd mənimlə torpağa gedəcək. Sənsiz yaşaya bilməyəcəyəm.»

Gecə düşmüşdü. Qız ürəyində yazdığı bu məktubun kağıza köçmədiyini və heç bir zaman Səfərə çatmayacağını bilmirdi, duymurdu, anlamırdı, başa düşmək belə istəmirdi. Ona elə gəlirdi ki, yazır və bu yazdıqlarını Səfər oxuyacaq və onun sədaqətini başa düşəcək, biləcək. Biləcək ki, Əsmər onsuz yaşamadı, yaşaya bilməzdi. Qız qalxdı. Dörd bir tərəfinə nəzər saldı. İki gündən bəri əzab içində, yorğunluq içində, az qala şüurunun itirmiş adamlar məscidin heyətində yatmışdılar, içərisində yatmışdılar. Məscidin dəhlizində bir çırağ yanırdı. Qız yaxınlaşdı, çırağı götürdü, heyətin adamdan xali bir yerinə keçdi. Neynədiyini özü də düşünmürdü. O zamanlar Bakıda dəb düşmüş bir vasitəyə əl atdı. Çırağın neftini üstünə səpdi və közərməkdə olan fitili ilə canına od vurdu. Od vurdu! Bədəni alışdıqca, əvvəlcədən bəlkə də yanan ürəyi bu istini heç hiss eləmirdi. Amma bütün bədəni alovlanıb şam kimi yanmağa başlayanda, «Səfər» qışqırdı, «ana» qışqırdı, «ata» qışqırdı, fəryad elədi. Bütün məscid camaatı, yeni məsciddə gecələyənlər, heyətdə gecələyənlər bu hayqırtıdan ayağa qalxdılar. Meydanın ortasında, heyətin ortasında nəhəng bir məşəl kimi alovlanan qızı gördülər. Anası da, atası da gözlərilə Əsməri axtarıb tapmayanda anladılar, hər ikisi başına döyüb ağlamağa başladılar. Bu nəhəng məşəli söndürmək mümkün deyildi. Sonacan, məhəbbətinin sonunacan yanmalı idi. Yandı da. Közərib külə dönmüş, külə dönməkdə olan qız, heyətin ortasında böyrü üstə düşmüşdü. Adamlar dövrəsinə yığılmışdılar. Ata ilə ananın, bacı-qardaşının faciəsinə, başlarına döyüb ağlamaqlarına baxır, onların da içində ağlayan vardı, onların da içində yanan vardı. Kimi deyirdi: -«bəxtəvər, qurtardı bundan sonrakı əzablardan». Kimi deyirdi: - «yazıq, özünü o dünyadan da elədi, bu dünyadan da. Hər iki dünyadan elədi öznü yazıq. Canı çox ağrılıymış. Yoxsa canına belə qəsd eləyə bilməzdi.»

Baxış kişi artıq bir nəfər azalmış ailəsi ilə birlikdə sərgərdan qalmışdı. Qıza namaz qılan da olmadı, qıza kəfən də tapılmadı. Ananın böyük boxçasına bükdülər. Qəbristanın qırağında qəbir qazıb dəfn elədilər. Dini-İslam cana qəsd qadağan eləyirdi. Amma hətta ən qatı dindarlar belə Əsmərin faciəsinə hayıfılanırdı.

Əsmərin ürəyində yazdığı məktub Səfərə çatmadı, «məktub yetişmədi», əlbəttə. Amma bir neçə aylar sonra Baxış kişi o taya xəbər göndərə bildi. Xəbər göndərə bildi ki, «Zibeydə bacı, başın sağ olsun, Əsmər əlimizdən getdi. Oğlunu, bacara bilsən, soyut. Nişanından azaddı, Allah xoşbəxt eləsin balanı, mənimkiynən xoşbəxt ola bilmədi. Bəlkə başqa birisiynən xoşbəxt oldu...»

Bəziləri Baxış kişini danlayırdı:

-Əyşi, bu nədi? İslamın da külfətini özünə yük eləmişən. Bu ağır, çətin macalda özünün bir gün-dirriyin var ki, onlara da yiyə durmusan?

Bir başqası deyirdi:

-Əgər İslamın sağ olmağına ümid olsaydı, yenə də bir şeydi; dərd yarıydı.

Bu söz-söhbətlərə bəzən hətta Ağanisənin də dilsiz etirazına zahirdə bir-iki cavabı vardı Baxış kişinin:

-Ay bala, deyərlər qonşu haqqı ata haqqı kimi, ana haqqı kimi, Allah haqqıdır. Qonşudu, keçmək olmur, eləmişəm, noolar, yaxın qonşu olmuşuq, bala kimi isnişmişəm hər ikisinə, balam bilmişəm.

Ürəyində isə Baxış kişi düşünürdü: «Bilirəm, bilirəm ki, İslam bir də o dünyadan dönüb, gəlib külfət aparmayacaq, hamısını bilirəm. Amma özümlə də bacara bilmirəm. Bu bədbəxtimdən sonra - Əsmər balamdan sonra mehrimi salacağam buna. Salacağam deyəndə ki, elə əvvəldən Əsmərnən yaxın qonşu olanda, dost idilər, mehriban idilər. Bir-birinə can deyib-can eşidirdilər. İndi elə bilərəm ki, Əsmər balamın yadigarıdır. Elə bilərəm ki, Əsmər balamdır. Balası da nəvəmdir. Qismət olmadı Səfərə. Bəlkə baba olacaqdım, Allah bilən məsləhətədi. Elə indi, elə billəm ki, Əsmər Əminə. Balası da nəvəmdir.»

Kişi belə düşünürdü. Başqa çarəsi yox idi. Çətin çağıdır. Doğrudan da camaat öz külfətinin, öz ailəsinin dərini çəkdiyi, neynəyəcəyini bilmədiyi bir dövrdə başqa birisinin də ailəsinə öz üstünə yük eləmək zor iş idi, ağlasığmaz məsələ idi. Amma bu çətinliyə Baxış kişi dözürdü. Özü götürmüşdü üstünə, nə şikayətlənməyə, nə deyinməyə ixtiyarı yox idi, yəni heç istəyi də yox idi. Allahdan gələn qismət bilirdi bunu. Belə bir etiraz olsa-olsa, bəlkə də Ağanisədə, bəlkə də balalarında, o birisi balalarında - oğlunda, qızında olardı, onda yox. Onlar da ki, hələ balacaydılar. Atanın dediyinə nə sözləri ola bilərdi? Ata külfətin başıdır; nə desə, nə eləsə, özü bilərdi. Etiraz nədi? Baxış kişi doğrudan da Əminəni Allah qarşısında Əsmər yerinə görürdü, Əsmər yerinə götürmüşdü boynuna, Əsmər əvəzi.

Elə bu günlərin birində, ən ağır, ən yoxsul günlərinin birində Baxış kişinin gözü qabağında qeyri adi bir hadisə baş verdi. Qarşısına bir zabit çıxmışdı. İran zabiti. Boylu-buxunlu, mütənasib bədənli. Birdən ona elə gəldi ki, İran zabiti paltarındaki bu adam Bakıda həmişə həyətlərinə uşaqlarıçün süd apardığı, o beşinci mərtəbəyə həmişə həvəslə düşüb-çıxdığı generalı görür. General Mustafa ilə qəfildən üz-üzə gələndə və Baxış kişi heyrətindən ağız açıla donub qaldığı bir vaxtda Mustafanın iri, qara gözlərində nə isə oxudu. Nə isə oxudu və anladı ki, onu tanıyamalıdır. Gördüyünü, tanıdığını əvvəllərdən bir-birinə yaxın olduğunu bürüzə verməməlidir. Donub qaldı.

Zabitə elə bil daxili bir əzab keçirdərək gözlərini başqa uzaq səmtə çevirdi və ardınca gələn adyutantına nə isə dedi. Uzaqlaşdılar bir-birindən. Salamsız-kələmsiz uzaqlaşdılar. Baxış kişi isə yerində qaldı. Mustafa gedəndən, xeyli uzaqlaşmış keçəndən sonra Baxış kişi yoluna düzəldi, evlərinə tərəf yol aldı. Amma ürəyində bir həyəcan, bir qarma-qarışıqlıq əmələ gəlmişdi. Gəlmişdi. Onu general Mustafaya oxşatdı. Belə düşündü: Səhv etmişəm yəqin. Generalın burda nəyəsi var? İranda, burda. Heç inanılası deyil. O, mənə tanımadı, o, mənə tanımadı. Hardan tanıyaydı? Harda, haçan görmüşdü? Amma mən... Amma mən, aman Allah adam-adama necə oxşuyur eyyy...

Adam-adama oxşamırdı burda. Ona görə ki, Baxış Baxış kişiydi, Mustafa da Mustafa.

Mustafa Baxış kişini tanımışdı. Biruzə verə bilməzdi. Uzun illər balalarına süd daşıyıb o mərtəbələrə... Mustafa düşünürdü: Balalarımın ana südü olmayanda Baxış kişinin qızıl inəyinin südü köməyimizə gəlib, o südün umuduna böyüyüdürlər. Kişi deyirdi: Qorxma, vallah, bizi yaradan Allaha and olsun təmiz süddü. Nigaran qalma. Bir qram da su vurulmur böyrünə. Arvad elə Allah adamıdır ki, mənə də beş-betər. O, satılıb, vedrənin dibində qalan südü də yaxalayıb südə qatmaz; haramdır, kişi, halal malımıza haram qatmaram. Onun sözü olmasın, balaların sənün gül kimi təmiz, halal böyüyəcəklər. Qorxub eləmə, ürəyini buz kimi

saxla - deyərdi Baxış kişi. Generalın bu yadından çıxmazdı heç. Düşünürdü: «Bu ağır zamanda, bu çətin günlərdə, doğma vətənin qərbətə çevrildiği vaxtda nəylə kömək eləyə bilərəm ona? Görəsən nəyə ehtiyacı var? Özüm... Yox... Gərək burdakı yoldaşlardan soruşam, tapşırım öyrənsinlər dərini, ehtiyacını. Gözümə çox qəmli göründü. Mühacirlərin hamısı bir dərddədi. Amma deyəsən Baxışın ayrı bəlası da var...»

Mustafa Əsmərin faciəsindən xəbərsizdi. Dostlarından biri mətbuatda çalışırdı. Arabir görüşürdülər. Mustafa xahişini ona deyəndə böyük məmnuniyyətlə razılıq verdi. Heç bir gün keçməmiş xəbər gətirdi ki, Baxışın bədbəxt qızı məscidin həyətinə özünü yandırır. Arvadı Ağanisə də kişinin apardığı kənddə dayana bilməyib. Külfətini saxlaya bilməyib. Qayıdıb gəlib. Öz dərdi özünə azmış kimi qonşuları İslamın külfətini də öz yanına alıb; göy məscidin dalındakı həyətlərdən birində otaq krayələyib orda qalır. İslam isə sərhəd bərkiyəndən sonra bu taya gələ bilməyən arvadı ilə uşağını gətirməkçün gizlincə sərhədi keçmək istəyib; o taylı-bu taylı sərhədçilərin gülləsinə məruz qalıb. Dörd özü, iki də İslamın ailəsinin yükünü çiyinə götürən Baxış kişi İslamın ölüm xəbərini heç kimə deməyib. Mustafa dostundan xahiş etdi: -Dostum, - dedi, - arabir «Cəmiyyəti-xeyriyyə»lərin əli, adıyla onlara əl tut, bax bu pulu da götür, ərzaqdan-filandan aldır verdir onlara. Ev sahibinin də kirayə haqqını təkə-tək ödə. Arabir mənə də xəbər ver, görüm vəziyyətləri necədi? İşləri nə yerdədi?

Beləliklə də Baxış kişinin qaranlıq taleyində Allah bir işıq ucu göstərdi ona.

Bir gün Baxış şəhəri dolanıb bir iş tapa bilməyib əliboş, üzüqara, əli ətəyindən uzun evə dönəndə gördü ki, həyətdə xeyli canlanma var. Əminə də, Ağanisə də, elə uşaqlar da nə isə bir xörək hazırlayırlar, tüstülənən manqalın başına fırlanırlar, kürədə çay qoyublar. İçəri girdi. Həyətdə giren kimi soruşdu:

-Ay Ağanisə, a Qafur qızı, kimin yolun kəsmisən?

-Yol kəsməmişəm, ay Baxış, Allah haqqı, o xeyrat cəmiyyətindən bir oğlan gətirmişdi - oğlan uşağı.

-Ay arvad, di öyrən axı, Xeyriyyə cəmiyyəti, Cəmiyyəti-Xeyriyyə.

-Nə bilim, ay Baxış, savadsız arvadam, mən nə bilim xeyriyyədi, xeyratdı? Öyümdə bişməyib, qonşudan gəlməyib. Harda görmüşəm biləm? Nə idisə, bir oğlan uşağıydı, iki səbət şey gətirdi. Dedi ki, bunu sizə göndəriblər Cəmiyyəti-Xeyriyyədən. İçində heç olmasa bir həftəlik, azı deyirəm a, hələ bir ehtiyatla dolansan, bəlkə bir iki həftəlik ərzaq var.

-Allah razı olsun göndərəndən. O birisi qonşulara da göndərdilər?

-Vallah bilmirəm, heç birisindən soruşmamışam. Ancaq oğlan yerli-yataqlı sənin adını dedi, ondan sonra külfətin sayını dedi, dedi ki, Cəmiyyəti-Xeyriyyəyəndi. Ayrı qonşu adı çəkmədi vallah.

-Hə, - Baxış fikrə getdi, - əgər qonşulara da gəlməyibse, onda səhv eləməmişəm. Gördüyüm elə Mustafaymış. Bəs neyçün, neyçün mənə tanışlıq vermədi? Neyçün İran paltarındaydı, İran zabiti? Görünür burda nəsə bir hikmət var. Əlhökmülillah. Allah bilən məsləhətədi. Hər halda, sağ olsun. Allah amanatı. Yaxşı insandı, bunsuz da. Elə axıracan da yaxşı insan yaxşı qalır. Dünya yaxşılar üstündə bərqərdərdir, Rəbbim. Çox şükür sənə, çox şükür yaratdığına. Ağır günümde özün onun əliynən ruzi verirsən bizə. Min şükür sənə, min-min şükür - düşünürdü kişi.

Baxış kişi nə biləydi? Onun kəşfiyyat, əkskəşfiyyat əməllərindən xəbəri yox idi. İranda nələr törəyir? Avropada nələr törəyir? Hitler deyilən o qansız kimdi? Stalin nə düşünür, nə tədbir görür? Sovetlərə almanın hücumu olacaq-olmayacaq, Hitler gələcək-gəlməyəcək? Baxış kişi bunları bilmirdi. Əsmərin alovu yandırmışdı ata ürəyini. Ayrı heç nəyə qabil deyildi.

Avropada isə... Avropa artıq faşist caynağında idi. Avropa bir Allaha xidmət eləyirdi - Hitler! Avropa bir sərkərdəyə qulaq asırdı, barmağı göstərən tərəfə cumurdu - Hitler! Avropa bir

nəfərin dediyini deyirdi, Avropa bir fərdin dediyini deyirdi - Hitler. Hitlerlə gülür, Hitlerlə coşur, Hitlerlə haqqırırdı - hayl, hayl, hayl. Onun «Mayn kamp» əsəri əllərdə gəzirdi. Qabaqcıl ziyalıların çoxu Avropanı tərk etmişdi. Əksəri İngiltərədə, Amerikada, hətta Afrikaya belə keçənləri də var idi. Hitlerizmin tapdığı altında, Hitler soldatlarının təpiklərinin səsi, ritmi altında yaşamaq mümkün deyildi. Yaranan ölüm lagerləri, ölüm kürələri, yaranan ölüm sobaları, boş qalmış evlər, yetim qalmış uşaqlar, dul qalmış gəlinlər, ağlar qalmış analar. Bu idi Avropa. Bu gözləyirdi Rusiyanı. Stalin və Rusiya bundan xilas olmaq üçün SSRİ sərhədlərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Dünya üzərində ölüm mələyi qara qanadlarını açıb süzür, ölüm yayırdı və Rusiya və SSRİ bu faciədən az əzab çəkmək üçün, ya heç əzab çəkməmək üçün öz cənub sərhədlərini bərkidir, buradan Hitler xəfiyələrini, Hitlerçiləri qovub çıxartmağa, rədd etməyə çalışırdı. Bu siyasətin qurbanı idi Azərbaycan türkləri, bu siyasətin! Buradan həmsəfilərin, pasport qeydiyyatında olmadığı, vətəndaşlığı qəbul eləmədiyi siyasəti altında Rusiya Cənub külli miqdarda kəşfiyyatçı keçirdi. O kəşfiyyatçıların içərisində, əlbəttə, o zamankı respublikanın kəşfiyyat idarələrinin adamları, inanılmış, II Dünya savaşında xüsusi şöhrət qazanmış, etibar qazanmış şəxslər var idi. Mustafa da belələrindən idi. Amma Mustafanın, bütün hərbi sirlərə vəqif olan və onu şübhədən su sızmayan kimi qəlbindən, varlığından, gözlərindən sızdırmayan Mustafanın ürəyində bir guşə vardı ki, o guşədə əsl insan məhəbbəti, qardaşının məhəbbəti, türk qardaşının, öz qardaşının, doğma yurdunun başına gətirilən bələlərin qurbanı olanların məhəbbəti yaşayırdı. Elə buna görə də Mustafa dostuna Baxış kişini izləyib tapdırdı. İndi artıq gizli yollarla Baxış kişiye əl uzadır, yardım verirdi. Amma elə bir ustalığ, elə bir ciddiyətlə qoruyurdu bu sirri ki, bircə an da olsaydı, rəhbərlik, SSRİ-nin nümayəndələri, hətta ona da nəzarət eləyən nümayəndələri duysaydı, bir an da Mustafa İranda duruş gətirməz, Cənubda qala bilməzdi. Halbuki Mustafa burada tək-cə vəzifəsini yerinə yetirmək deyil, eyni zamanda güneyli qardaşlarının həyatına yetik olmaq, onların həyatını öyrənmək, hardasa gerek olsa, onlara da yardım etmək fikrindəydi.

Kərim əmi səhər-səhər işə getməzdən xeyli əvvəl qalxdı. Saati yoxudu; zavodların fit səmindən işə gedəcəyi vaxtı təyin edirdi. Və bu gün son həftəni bir-iki günüydü ki, çox vacib bir işlə məşğul idi, Allah qarşısında, vicdanı qarşısında bu işi yerinə yetirməli idi. Arıq, uzun boylu bir kişiydi Kərim əmi. Artıq yaşı çoxdan bəlkə də yetmiş ötmüşdü. Başında üç-dörd dənə dəngül-düngül tük qalmışdı. Bu tükləri hər səhər işə getməzdən əvvəl həyətdə, balaca cib güzgüsünə baxa-baxa kiçik darağıyla diqqətlə, dönə-dönə, səylə başının daha çox daz qalmış tərəfinə darayırdı. Hər səhər olduğu kimi bu sabah da saç əməliyyatını yerinə yetirib, səliqəli, qəşəng geyimi ilə, çox zəngin olmasa da, çox zərif, qəşəng geyimində həyətdə çıxdı. Balaca güzgünü yenidən əlinə alıb o üç-dörd telini saçının daz yerlərinə yaymağa çalışdı. Xeyli əlləşdi bunun üstündə və nəhayət bir şey alınmadığını görüb şlyapasını başına qoydu, penceyinin yaxasını düymələyib, küçəyə çıxdı. O, bir-bir evləri gəzirdi, dankom idi. Dankom o zaman Evlər idarəsini əvəz eləyən ev komitələrinə deyilirdi. Vəzifəsi nəzarət eləmək, qeydiyyatsız yaşayanları üzə çıxarmaq, yaxud onlara anlatmaq ki, qeydiyyatdan keçsənlər, pasport dəyişdirilməsində, yeni pasport alınmasında adamlar onsuz keçinməzdi. Gənclər üçün hər hansı sənəd alınması da onun vəzifəsiydi. Sənədləri o hazırlayırdı. Odur ki, məhəllədə bütün kişiləri - uşaq- böyüklü, ailə sahiblərini tanıyırdı. Bir-bir bu gün də dünənki kimi bir-bir o taylı qardaşların qapılarına yaxınlaşır, yavaşcadan ailə başçısını səsləyib, həyətdə çağırır, bir künce çəkib deyirdi:

-Baxış kişi, pasport al, sovet pasportu al. Qardaş, mənim sözümlə eşitginən. Nə deyirəm, bilirəm nə deyirəm sənə. Sovet pasportu al.

-Eeh, ay Kərim kişi, ay qardaş, axı mənim şürevi başbiliti nəyimə gerekdi, heç başbiliti nəyimə gerekdi? Qoca kişiyəm, işim yox, idarədə işləmirəm, naçalnik döyüləm, bir şey döyüləm. Gedirəm töylələrə, inəyin südünü sağıram, gətirib paylayıram qapı-qapı. Hamı da tanıyır, hamı da hörmət eləyir. Çox sağ ol, dediyinə görə.

-Nə bilim, özün bilən yaxşıdır. Amma hər halda gerek məsləhətimə qulaq asaydın.

Ordan sağollaşıb Hüseyneli kişinin qapısını döydü.

-Hüseyneli, ay Hüseyneli...

Hüseyneli:

-Ay xoş gördük, sabahın xeyir, Kərim kişi, nə əcəb səndən belə tezdən heç itnən qurd seçilməzdən qalxmısan yerindən?

-Vacib sözümlər var idi sənə, Hüseyneli. Məsləhət görürəm ki, İran pasportunu dəyişdir, sovet pasportu al.

-Kərim kişi, yoxsa işin az düşüb, sənə doldurmaq istəyirsən? Dokument hazırlamağa darıxmısan? - deyər Hüseyneli zarafata salırdı.

-Yox, Hüseyneli, zarafata salma. Mən nə dediyimi bilirəm. Məsləhətimə qulaq assan, yaxşı olar. Neynək, onsuz da yaşadığın yerdi buralar də...

-Hə, neynək, neynək, çalışaram. Görək də, bu bir-iki aya, hələ qoy özümə gəlim, bir balaca iş-güc var, uşağın xeyir işi-zadı var. Qoy görüm, onları qurtarım, ondan sonra, Allah qoysa, düşünərik.

-Nə deyirəm, özün bil. Amma hər halda qulaq assaydın...

-Qulaq asıram, vallah, qulaq asıram, Kərim kişi. Sənin sözün mənim yanımda Quran ayəsi kimi bir şeydi. Nigaran qalma, dəyişdirəcəyəm, dəyişdirəcəyəm, bir-iki ay möhlət ver mənə.

-Mənim möhlətimdən deyil, özün bilən yaxşıdır.

Burdan Kərim kişi əslən bakılı olan, amma bu yaxınlarda, bu yaxınlarda deyəndə ki, bir neçə il bundan əvvəl oğlu əsgər getməsin deyər, ailəsinə İran pasportu düzəldən Vəli kişinin qapısını döydü.

-Vəli, ay Vəli...

-Ay sabahın xeyir, ay xoş gördük səni, Kərim kişi. Nə darıxmısan, nolub? Nə xəbərdi belə səhər tezdən?

-Yox, darıxmağına, darıxmamışam. Vəli, bax, haqqı-salam haqqı, Allah haqqı, mən bilirəm sən niyə pasportunu dəyişdirdin İran pasportuna; amma indi keçib. Tərslik eləmə, indi heç olmasa pasportlar dəyişdirilir. Sən də pasportunu dəyişdir. Bakılı babasan, neynirsən İran pasportunu? Uşağının əsgər getməsinə görə elədin, onda elədin, amma indi...

-Amması nədi, ay qardaş, nə təfəvütü var? Bu qədər burda iranlı var, biri də artıq mən olum.

-Nə deyirəm ki, özün bilərsən.

Beləliklə, Kərim kişi məhəllədə o taylı qardaşların, yaxud ümumiyyətlə, pasportu o taylı olanların hamısının bircə-bircə qapısını döydü.

Zaman gəldi, Vəli kişi böyük müsibətlə doğmaca, yerlicə, qədim bakılı olan Vəli kişi iranlı, həmşəri adıyla tutulub Bayıla salındı. Burada nəyi ona sübut elədilər, nə dedilər, nə danışdılar, heç kəs bilmədi. Ailəsinə də, özünü də bir gün gəmiyə mindirib heç bir qohumu, əqrəbası olmayan, «tanımadığı bir məmləkət» deyərdim ona, İrana saldılar yola, Ənzəliyə. Kərim kişinin fəaliyyəti o günlərdə çox böyük idi. Əgər ona qulaq assaydılar, əgər qulaq assaydılar. Amma yox. Deyəsən heç qulaq assaydılar, pasportları dəyişsəydilər də, dillərindən, təhər-tövürlərindən məhəllədə «zelyonni» dedikləri milis müvəkkili də (əslində onun familiyası Zelyonkin idi, camaat ona zelyonni deyirdi), hə, həmin bu zelyonni də, o qara geymiş Nora da, Qrişanın, Qriqoryanın bu yerlərdə daimi qulaqçısı olan Nora da bir-bir iranlıları tanıyırdı və onların hamısı onsuz da lazımi siyasət qurbanı olan sovet hökumətinə, Rusiyaya gərək olan siyasətin qurbanı olacaqdılar. Onsuz da yola salınacaqdılar. Pasport dəyişməyin də bir əhəmiyyəti yox idi. Amma hər halda Kərim kişi öz vicdani vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Sovet qanunlarının getdikcə möhkəmləndiyini görürdü. Ağıllı kişiydi... Hər halda... Bəlkə də hardansa duymuşdu, ya eşitmişdi, bilmişdi ki, iranlılar yola salınacaq. Ona görə də bir-bir qapıları gəzib hamısını, əsas məqsədi demədən, əsas məsələni açmadan, 37-ci il

uzaqda deyildi axı, necə deyə bilərdi bildiklərini? Özünü də təhlükəyə sala bilərdi. Odur ki, əsas səbəbini demədən «pasportunuzu dəyişin, sovet pasportu alın», deyirdi.

Onun xüsusilə diqqətindən yayınmayan, xüsusi diqqət yetirdiyi adam Kəbutər idi, Əlihüseynin ikinci arvadı Kəbutər. Kəbutər əslən şirvanlıydı, Şirvan mahalındandı. Birinci bəxtindən iki övladı olmuşdu - bir qızı, bir oğlu. Amma tezliklə kişi vəfat etmişdi və dul Əlihüseyn bu dul qadına elçi düşüb iki balasıynan qəbul eləmişdi. Qəbul eləmişdi və özü iranlı olduğu üçün arvadına da İran pasportu almışdı, düzəltdi. Bu hadisədən Kəbutərin bəlası hamıdan bəter idi. Birinci ərindən olan oğluyun qızı böyük baldızının yanında qalırdı. Baldızı uşaqları ona verməmişdi, özü saxlayırdı qardaşı balalarını. Əlihüseynə də bu yaxınlarda bir oğlu olmuşdu. Əlihüseynin tutulduğundan sonra, yola düşmək vaxtı çatanda, Kəbutər Ruzigar xanımın yanına gəldi:

-Ruzigar bacı, canım sənə qurban, - dedi.

-Noolub, ay qız?

-Nə olacaq? Bilirsən ki, Əlihüseyni apardılar.

-Bilirəm, eşitmişəm, a bədbaxt.

-İndi mən də iranlı arvadlarına qoşulub getmək istəyirəm.

-Ay kül ağluva olsun, hara gedirsən? Nə bilirsən Əlihüseyn hardadı? Hardan tapacaqsan onu orda? Orda kimin-kimsən var?

-Ruzigar bacı, o iki balamı görə bilmirəm. O iki balamın dağı sinəmdədi, yandırır məni. Birini də mənə göstərmirlər. Haqlıdı, baldızım gərçəkdən haqlıdı. Gərək elə millətimin, elimin, camaatımın qaydasıycan, saçımın birini ağ, birini qara hörəydim. Oturaydım, balalarımı saxlayaydım. Əri neynirdim? Təzədən uşaq doğmağı neynirdim?

-Nəynən saxlayacaqdın, ay bədbaxtın qızı? Ərin sənə kürül-kürül pullar qoyub rəhmətə getmişdi?

-Hər nə idisə, gedərdim işləyərdim. İndi şura hökuməti arvadlara iş verir, deyirlər. Gedərdim işləyərdim. Jenotdellərdən xahiş eləyərdim. İndiki ağılın onda olsaydı...

-Heç indiki ağılın da bir şey deyil, ondakı ağılın da bir şey olmayıb.

-Nə isə, Ruzigar bacı, səndən xahiş eləyirəm. Bax, Əlihüseynin kəndi, kəndinin adını bilirəm, əqrəbasını da bilirəm, ordadı. Bax bu kəndin adını yazmışam, Əlihüseynin əqrəbasından da bir-ikisinin adını bilirəm; yazmışam, verirəm sənə. Əgər işdi, zaman gələr, balalarım böyüyürlər. O böyüyüm - oğlum, üzüm ayağının altında olsun, bacı, oğul deyirəm, birdən işdi imkanın oldu, onu yanına çağırırsan, bu kəndin adını verərsən, deyərsən ki, bədbəxt anan ordadı, sizdən ötəri yana-yana getdi, çarəsi olmadı. Göz dağı olmuşdunuz ona, davam gətirə bilmədi. Bu birisini də yetim qoyub, bu yetimnən də birlikdə burda qala bilmədi. Ruzigar bacı, qurbanın olum, ayağının altında ölüm, bax bu kəndin adı, bu Əlihüseynin əqrəbasının adı, yazmışam.

Kəbutər bu sözləri hönkürtüylə deyir, gözlərini silə də bilmirdi.

Ruzigar xanım kağızı aldı, qatladı. Qatlaya-qatlaya dolmuş gözlərinin yaşını yaylığının ucu ilə silə-silə dedi:

-Nigaran olma. Gözüm üstlərində olar, vallah. Deyərəm, danışaram bildiyimi səndən onlara.

-Qız bir az sərtidi, Ruzigar bacı. Qız bibisindən tökdüklərini yaxşı yığıb. Məni tanımaq da istəmir, görmək də istəmir. Haqqı da var. Amma oğlan... Oğlanın mənə məhəbbəti çoxdu, Ruzigar bacı. Rəhmətlik atası kimi ürəyi yumşaqdı, torpağı sanı yaşasın.

-Hə, - Ruzigar dedi, - Allah rəhmət eləsin. Balasını da Allah torpağı sanı yaşatsın, xoşbəxt eləsin. Qalan ömrünü ona bağışlasın.

-Eh, Ruzigar bacı, ömrü qalsaydı, özü yaşayardı. Nəsə, can sənin, can balalarım əmanəti, muğayat ol onlardan, Ruzigar bacı. Bilmək olmaz dünyanın işini, bir də gördün, məktub yazmaq mümkün oldu, yazaram sənə. İnciməzsən ki?

Onlar bilmirdilər ki, az sonra nə məktub yazmaq olacaq, nə göndərmək. Heç xaricdə (Xaricdə!!!) qohumun olduğunu da gizlədəcəksən. Deyə, dilinə gətirə bilməyəcəksən.

37-ci il uzaqda deyildi. Ruzigarın ürəyi titrədi. Xarici ölkədən məktub almaq... Amma yenə də Kəbutərin sınıq könlünü qırmaq istəmədi. Uzun illərin qonşusu...

-Hə, neynək, baxarıq da, Allah Kərimdi.

-Hə, belə.

Amma bütün bu söhbətlərin heç bir nəticəsi olmadı, sonu olmadı. Kəbutər körpəsilə birlikdə gəmidən düşdü. Körpünün kənarında oturmuşdu. Birdən hamı dağılıb gedənə yaxın ona bir kişi yaxınlaşdı:

-Bacı, kimlərdənsən bəs sən? Qabağa çıxan olmadı? Yerini-yurdunu, ərin yoxu? Nəçisən?

Kəbutər bir ümidlə dedi:

-Şəbüstərdən, Allah verənlərin nəslindən. Xudabaxışın oğlu Əlihüseynin külfətiyəm.

-Biy, nə danışırısan, bacı? Nə yaxşı oldu. Hüseyinli mənim doğmaca əmim oğludu. Xudabaxış kişi eşitmişdi ki, köçürdülər sizləri. Özü də elə buralara gələcəkdi. Qocaya mən yaxşıca kömək elərəm. Sizi götürüb apararam Şəbüstərə.

Qəlbinin dərinliklərində nəsə bir etiraz əlaməti var idi. Bir hissə sanki onu saxlayırdı. Amma başqa bir ümidi yoxudu.

-Qardaş, sən Həzrət Abbas, doğru deyirsən?

-Biy, ay bacı, Həzrət Abbasa mənim canım qurbandı. Əlbəttə ki, doğru deyirəm. Hüseyinli hələ buralarda görünməyib. Mən elə bir neçə gündü onu gözləyirdim, güdürdüm ki, bəlkə gələr, kömək eləyəyəm. Xudabaxış əmi mənə özü tapşırırmışdı. İndi sənə rast gəlmişəm, apararam səni, tapşırıram qaynatana, qaynanana. O vaxtacan Hüseyinli də gələr çıxar.

Beləliklə də Kəbutər tanımadığı o naməlum kişiye qoşulub yola düşdü. Ondan sonra Kəbutəri gördüm, eşitdim deyən olmadı. Harda idi? Kim idi onu apararı? Balasıyanan birlikdə yoxa çıxdı Kəbutər. Böyük İrənin hansı kəndində, hansı nöqtəsindəydi, bilən olmadı.

Sonralar bir neçə dəfə onun əvvəlki ömür yoldaşından olan oğlu Əbdüləli Ruzigar xanımın yanına gəlib anasını soruşurdu, soraqlaşırı. Tarixdə, millətin taleyində hava yumşalana bənzəyəndə, xüsusilə dünya savaşı günlərində Əbdüləli tanıyan-bilənlə İrəndən xəbər tuturdu, soraqlaşırı. Anasından soraq bilmək istəyirdi. Ruzigar xanım anasının qoyub getdiyi o balaca kağız parçasını Əbdüləliyə vermişdi. Müharibə günlərində Əbdüləlini əsgər apardılar. Elə qatarla cəbhə xəttinə yaxınlaşanda, qatardan düşmüşdü, sən demə geri çəkilən düşmən bu yerləri minalayıbmış, Əbdüləlinin ayağı minaya dəydi, parçalandı. Yoldaşları onun cibindən bir parça kağız tapdılar. «Şəbüstər, Allah verənlər nəsl, Xudabaxışın oğlu Hüseyinlinin külfətiyəm» yazılmışdı bu bir parça kağızda.

Ruzigar xanım uzun illər sonrayacan Kəbutəri də, onun oğlunu da xatırlayırdı. Hər ikisi məktub yazmağa söz vermişdilər. Amma eyni talei oldular, anaynan bala. Ruzigar xanım nə ondan soraq tuta bildi, nə bundan. Nə ondan məktub ala bildi, nə bundan. Amma ürəyində bədbəxt Kəbutərin qara taleyi acı bir hissə kimi ilişib qalmışdı. Zaman-zaman Ruzigar xanımın yadına düşürdü. Zaman-zaman Ruzigar xanım qəlbində bir ağı deyib oxşayırdı onların hər ikisini, ananı da, balanı da. Ruzigar xanımın qəlbində neçə belə talesizin məzarı qazılmışdı? Kim bilir! Çoxlarına ana olmuş, nənə olmuş Ruzigar xanım o məzarları qəlbində ziyarət eləyirdi. Qəlbində su damladır, dən səpirdi quşlar üçün o məzarların üstünə. Axı elə Kəbutər özü də göyərçin deməkdi, uçdu, getdi. Amma Ruzigar xanımın qəlbində ömrünün sonunacan yaşadı, Kəbutər də, oğlu da. Dərbəder Kəbutərin yeganə qızı, bibisinin yanında yaşayan Gövhər də heç ev olmadı. Acı xasiyyətindən yaxınlaşan olmadı qıza. Gənc yaşından o da

vərəmdən öldü. Beləliklə, Kəbutərin nəslı birdəfəlik yox oldu. Birdəfəlik. Böyük siyasətin kiçik qurbanlarından biri. Xəzərin sahilindəki qumluqların zərrəsindən biri, dənəciyindən biri, biriydi Kəbutər. Nə qədər Kəbutərləri məhv etdi o böyük siyasət? O böyük siyasətin qurbanları, adsız, dilsizdi, etiraza gücü, iqtidarı olmayan zərrələr, Xəzərin qum zərrələri. Yaxşı demişdi Pünhan, Pünhan Səda qızımız:

Xəzərin suları şor,
Yorğanım, döşəyim qor.
Səbəbini milləti
Dərbədər salandan sor.

Baxış kişi bazara çıxmışdı. Yolüstü birdən Hüseynbala açıqlığından lap yaxşı tanıdığı qonşusu Hüseyneyə rast gəldi.

-Ya Allah, ya Allah.

Görüşdülər, öpüşüb-qucaqlaşdılar. Bir an hər ikisi boğazını göz yaşı boğduğundan, qəhər boğduğundan, gözlərini göz yaşı tutduğundan dillənə, danışa bilmədilər. Qarşı-qarşıya dayanıb hər iki kişi xəcalət içində bir-birinə baxırdı, narahat idilər. Çox narahat idilər. Desinlər, qürbət, axı qürbət deyildi. Desinlər, yad yerdə, yad deyildi. Hamısı öz dillərində danışan, doğmaca vətəndaşlar idi. Qohum-əqrəbaları belə var idi bu yerlərdə. Amma hər halda burada o köçənlərdən, sürgün olunanlardan hansı bir-birinə rast gəlirdisə, beləcə ağlaşıb dururdu. İndi də Baxışla Hüseyneyi kişi həmin vəziyyətdə dayanıb durmuşdular. Bir qədər özlərinə gəldikdən sonra, yaylıqları ilə gözlərini, ağız-burnunu siləndən sonra, bir qədər udqunub boğazlarının qəhərini açıqdən sonra sözə başladılar. Baxış soruşdu:

-Hüseyneyi qardaş, nə təhərdi işlərin? Necəsən, neyniyirsən?

-Eh, Baxış qardaş, neyniyəcəyəm? Uşaqları bir yana işə düzəldə bilmirəm. Ərəb əlifbasını bilmirlər. Orda urus əlifbasıyan oxuyublar. Burda da ki, nə latın, nə kiril əlifbası işə keçir, qalmışam belə. Məcbur olmuşam, böyük gədəni, böyük nökrəçüvi qoymuşam burda «Məktəbi-əkabir» deyilən böyüklər üçün açılmış axşam məktəbinə. Bir qədər yaxşı oxudu, əla keçdi. Bir neçə həftə oxudu da. Amma məlum oldu ki, bizim uşaqlar hesabı, fizikanı, bir neçə belə fənni burdakılardan yaxşı bilir. Ona görə də az qala məktəbdən qovacaqdılar uşağı.

-Neynəmək olar, qardaş? Məsəl var, palaza bürün, elnən sürün. Bu elin əlifbası başqadı. Deyir burda gecələr cavanlarçün, oxuya bilməyənlərçün ayrı təzə məktəblər açıblar. Yeni bizimkilərçün yox ey, özlərinin yaşlılarıçün, «Məktəbi-əkabir» deyirlər adına, bizdəki o gecə məktəbləri kimi.

-Hə də... Elə mən də bayaqdan sənə onu deyirəm da... Eşitmirsən məni?...

Baxış özü də hiss etmədən «bizdəki» dedi. Bizdəki, yeni qoyub gəldiyi o torpaqdakı axşam məktəblərini xatırladı.

-Hə, deyirəm «Məktəbi-əkabir» açıblar. Yeni bizimçün açmayıblar ey, elə əvvəldən özlərində «Məktəbi-əkabir» olub yaşlılarçün. Deyirəm uşaqları düzəldək ora, axşamlar gedib oxusunlar, ərəb əlifbasını öyrənsinlər.

-Hə, yaxşı fikirdi. Elə mən də sənə onu deyirəm - təkrar etdi Hüseyneyi və sözüne davam etdi:

-Mənim özümdə day can qalmayıb. Mənim oxuyan vaxtım çoxdan keçib. Bir də heç yaşam ötməsəydi də, o yanvar gecəsində, o soyuq gecədə bizi ki, yerimizdən qalxızdılar, məni də, qardaşımı da, apardılar saldılar Bayıl həbsxanasına. Altı ay, qardaş, altı ay o həbsxanada qardaşımnan birgə elə qaldım ki... Cəhənnəm əzabı çəkdik. Qışın günü, yaxşı geyimim yox, qalın geyimim yox, soyuqladım, indi də belim elə olub ki, sarı su saxlaya bilmirəm. Heç yerdə oturmağa üzüm yoxdu. Xeyir-şərdən olmuşam. Nə qonaq gedə bilərəm, nə bir yana gedib çıxı bilərəm. Elə işdən-gücdən güclə onu-bunu eləyirəm. Nə isə.

-Ay yazıq. Yox, mən Bayıldan keçməmişəm. Məni elə küçədən, o Sovet küçəsindən tutan kimi aparıb basdılar gəmiyə. Birbaş Ənzəliyə gəldim mən.

-Hə, sən məndən xoşbəxt çıxmısan. O Bayılın sifətini görməmişən.
-Bəs qardaşın necə oldu? O da gəldi səniynən?
-Yox ey, nə deyirsən qardaş? Qardaşım elə Bayıl həbsxanasında fövt oldu.
-Allah rəhmət eləsin.
-Allah sənə də ölənlərinə rəhmət eləsin. Elə o altı ayı iki qardaş baş-başa, çiyin-çiyinə, diz-dizə oturub birçə şeyi fikirləşirdux: Görən bizi niyə tutublar? Niyə gətiriblər bu həbsxanaya, Bayıl həbsxanasına? Biz kimə neynəmişdük? Günahımız nədi? Bunu başa düşmürdük, bilmirdük ki, bizi İrana sürgün eləyəcəklər.
-Day demə. Bə indi hardan gəlirdin?
-Rəştə getmişdim.
-Nə əcəb?
-Dedilər Rəşt konsulxanasına ərizə versən, o yanda qalan külfətinən, əqrəbandan xəbər tuta bilərsən. Axı mənim, arvad-uşaq qaldı o tayda, məni elə həbsxanadan bu yana sürdülər deyən, arvad-uşaqdan heç xəbərim yoxdu. Bilmədim necə oldular. Neçə vaxtdı burda - Ənzəlidə aradım-axtardım ki, bəlkə bizsiz köçürdüblər gətiriblər üzün bəri. Bir soraq tuta bilmədim. Getdim Rəştə, konsulxanaya, urus konsulxanasına, ərizə verdim ki, bəlkə bir bu taydan xəbər tuta bildim.
-Əcəb eləmişən ərizə verməkdə. Amma sənə bir söz deyim ki, çox da ərizəyə arxayın olma. Çünki deyirlər bu yaxınlarda orda təzə qanun çıxıb. Əvvəl axı arvad-uşağa izin verirdilər, gəlsinlər, kim istəyirsə. İndi deyir, o sərhədi elə bərkidiblər ki, day heç kimə icazə vermirlər, izin vermirlər. Qalan o yanda qaldı, gələn bu yana gəldi.
-Eh, day neynim, qardaş? Nə olacaq-olacaq. O bir olan Allah şahiddi ki, dünyadan əlim elə üzülüb, əlim elə üzülüb, day zəncirim qırılıb. Bundan beləsinə, istəyir qoydular gəldi, qoymadılar gəldi. Hərdən bir fikirləşirəm ki, qaçaqçı tapa bilməsəm, yavaş-yavaş gecələrnən gedim Araz tərəfə, bəlkə keçə biləm o taya.
-Yooox, heç o fikrə düşmə. O taya keçmək istəyəni ya bəri yankilər vurur, ya o yankilər. Hələ ki, keçə bilən sorağını eşitməmişəm. Nəsə, Allah Kərimdi, Allah Kərimdi.
-Kərim Allahın quyusu elə dərinədi ki, vallah, düşən bizim kimi qulzuma düşür.
-Düzdü, O Bakıda bir gün görməmişdik. Amma hər halda işləyirdik, köç-külfət, yer-yurd olmuşduq. İndi nə cəhənnimlik, nə cənnətlik.

Baxış kişi sözbəti bir az zarafata salmaq istədi ki, kişinin qardaş ölmüynən, arvad-uşağın o tayda qalması zülümüynən qəhərlənən boğazı bəlkə udquna, özünə gələ, gülümsünə bəlkə; dedi:

-Deyirəm, biz öləndən soora indi o dünyada ki, olluq ha, bizi cənnətə qoyacaqlar, ya cəhənnəmə? Mən bilən, hansının qapısına getsək, deyəcəklər, çevir arabanı, bala, o yana, atının başını vur, keçginən o birisi tərəfə, sən buralıq deyilsən, mühacirsən, burda da deyəcəklər, mühacirsən, şurəvisən, orda deyəcəklər, həmşərisən, iranlısan. Görəsən dünyada bizim bir öz torpağımız var?

Zarafat eləmək istədi, amma bundan bir şey çıxmadı. Zarafatın özündə də bir həzinlik, bir kədər vardı. Hüseyinli dedi:

-Eh, ay qardaş, bizə qəbir qazımaq üçün bir parça torpaq da qoymayıbmış Allah. Taleyimizə bu yazılıbmış əzəl gündən. Deyir

Fələk coşdu çağladı,
Qəlbimə daş bağladı,
Mənə bir baxt yazdı ki,
Göylər belə ağladı.

Yenidən ikisinin də gözü doldu, yenidən ikisi də ağlar vəziyyətə düşdü. Amma daha sağollaşmağa da imkanları yox idi. Əllərinin ovuclarıyla bir-birinin çiyinə bir şapıltıyan vurub aralandılar. Hər ikisi o birisi əlilə gözlərinin yaşını silirdi.

Nə qədər böyük bir həqiqət var idi bu son mükalimədə. Allah qəbir qədər də torpaq, qəbri belə qazılmaq üçün torpaq yazmamışdı bu millətin taleyinə. Məşədi Gülsüm nənə dənizin dibində, Xəzərin dibində dəfn olundu. Dəfn olundu? Hə. Qəbri də qalmadı bu dünyada. Baxış kişi, Hüseyinli kişi - hər ikisi quruda, torpaqda yarandıqları yerə dönmək üçün qəbir qədər yer istəyirdilər. Tapa bilmirdilər. Nə o tayda, nə bu tayda. Nə orda vətəndaş idilər, nə burda. Nə orda yurddaş idilər, nə burda.

Belə, oxucum! Yadından çıxartma, yadından çıxartma ki, xalqının taleyində, millətinin taleyində bir 38-ci il olub. Heç faciəsiylə 37-dən geri qalmayan 38-ci il olub millətimizin taleyində. Bu da tarixdi. Özü də elə bir tarixdi, elə bir faciədi ki, bənzeri heç bir millətdə yoxdu. Bölünən millətlər var dünyada. Almaniya bölünmüşdü, aşdı o divardan. Koreya bölünmüşdü, çırpınır, atmaq istəyir çiyindən. Belələri var. Biz onların içində ikiqat talesiz millətlik. Bir var bölünmüşdük - Araz yarmışdı sinəmizi, Arazdan keçmişdik, xəncər yarasından. «Ana balasından ayrı düşəndə mələr», demişdik. O mələtidən bu 38-in mələtisi daha faciəli oldu. Millətin doğma torpağında vətəndaşlıq hüququ olmadı. Nəticəsində də pənahəndə olub qaldı. Və bu faciəni dünyaya çatdıran da yoxdu. Və bu faciəyə - 38-ci il faciəsinə abidə qoyan da yoxdu, 37-dən çox yazılıb, 38-dən yox, abidə qoyan da yoxdu.

Necə ad qoyublar bu millətə? O taya sürüləndə «həmşəri», o tayda «mühacir». Bir on il keçməmiş bu taya sürülənlər və ya keçməyə məcbur olanlar bura qayıdanda "pənahəndə"! Bu məcburi mühaciretlər vaxtı nə qədər itkin, pərən-pərən düşdü ailələr. Nə qədər illərin zəhməti bahasına başa gələn ev-eşik dağıldı. Mal-madar, qarılar demişkən şəpür-şüpür itibatdı. Təzəcə qızdırılan ocaqlar yenidən söndü. Təzəcə tikilən evlər yiyəsiz qaldı...

Qayidan, artıq hər şeyi və vətəndaşlığını da, doğma torpağında doğmalığını da itirənlər içindən etiraz səsi ucaltmaq istəyənlər: a) tutulub Sibir lagerlərinə sürgün edildi: nazir-şair Məhəmməd Biriya kimi, cavan həkim Xudaşahi kimi. Yenə sayım, atam-qardaşım, bacım-övladım mənim, nə qədər sayım? Məgər hamısını birçə-birçə tanımırısan? Məgər ürəyindən axan qanı qaraldan o dərdlər deyil? b) Avariya - qəza yolu ilə məhv edildi, aradan götürüldü. Yenə də və niyə sayım axı? v) Turist kimi, ya müxtəlif bəhanələrlə xarici ölkələrə keçib ikinci - ikiqat mühacirətə məcbur oldu. Dili, yurdu üçün həsrətlə can verib, yad torpaqlara əmanət tapşırıldı. Almas İldırım kimi...

Azərbaycan, mənim tacım-taxtım oyyy...
Açılarmı kor olası baxtım oyyy... Açılmadı!

Füzuliyə layiq fəryad idi bu! Hansı millətin belə fəryadı olub və kar qulaqlar eşidib onu?

Oxucum! Mənim də fəryadımdır bu əsər... Və səndən başqa eşidən olacaqmı?

Daha nə vaxta qədər oynayacaqlar taleyi ilə bizim millətin - bu cəfakeş olduğu qədər də dözümlü, inanclı, mehriban millətin?

Sənsə inanma, əsrlər təlqininin əyninə geydirdiyi o bələli, o yırtılmış, o lənətə gəlmiş İNAM geyməsinə çıxar at əynindən. Heç kəsə, heç kimə, heç nəyə imkan vermə ki, bir də o qəflət donunu əyninə geydirib sənə bu zülmələri rəva görə bilsin.

Beləcə, mənim istəkli oxucum! böyüklərinin unutmağa başladığı, gənc nəslin yerli-dibli xəbəri olmadığı bir tarix səhifəsi, millətin taleyindən bir tarix səhifəsi. Sənə çatdırmaq istədiyim bu idi! Sənə çatdırmaq istədiyim bu idi. Yaxşı vərəqlə tarixini. Yaxşı vərəqlə tarixini, əzizim! Burada mənə elə gəlir ki... Yox, təkçə mənə elə gəlmir, elə həqiqətən belədi, o tarixin səhifələrində təbəssümdən çox göz yaşları var. Mənim qəlbimdəki abidəni qəlbinə köçürtmə təkçə. Qoy elə bir abidə ucalsın ki, - səbəbini milləti didərgin salandan sor, - deyə fəryad etsin.

Mənbə: AZERİ.org, 2003

Veb üçün hazırlayanlar: Arzu Ağayeva, Gülnar Aydəmirova

Veb master: Ülviyyə Məmmədova